

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

5 **ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ**
INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES
27-30 Haziran 2019, Uluslararası Balkan Üniversitesi, Üsküp - Makedonya
● June, 2019, 27-30, International Balkan University, Skopje - Macedonia

BİLDİRİ KİTABI

PROCEEDING BOOK

5.

**ULUSLARARASI
SOSYAL BİLİMLER
KONGRESİ
27-30 HAZİRAN 2019
ÜSKÜP/KUZEY
MAKEDONYA**

5.

**ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ
INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES**

BİLDİRİLER KİTABI

Editör: Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR

ISBN No. 978-605-184-195-3

Birinci Baskı: Ankara, Ekim 2019

SAGEYA YAYINCILIK

KURULLAR

KONGRE ONURSAL BAŐKANI / HONORARY CHAIR

Prof. Dr. Mustafa ŐENTOP

Speaker of The Grand National Assembly of Türkiye

ONURSAL KOMİTE HONORARY COMMITTEE

H. E. Tülin Erkal KARA
Ambassador of Republic of Turkey in
Macedonia

Dr. Necip Fazıl KURT
Chief Advisor of the Speaker of the
Grand National Assembly of Turkey

DÜZENLEME KURULU BAŐKANLARI CHAIRS OF THE ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM
International Balkan University

Prof. Dr. Erhan TABAKOĞLU
Trakya University

Prof. Dr. Mümin ŐAHİN
Tekirdağ Namık Kemal University

Prof. Dr. Erol ŐZVAR
Marmara University

GENEL KOORDİNATÖR

Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR
Ankara Yildirim Beyazıt University

SEKRETERLER SECRETARIES

Visar RAMADANI
Res. Asst. Halil İbrahim DOĞAN
Res. Asst. Mehmet Emin SARIKAYA
Muhammed Erdem İŞLER

BİLİMSEL KURUL / SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Dr. Dona Kolar PANOVA
International Balkan University, Macedonia

Prof. Dr. Emilija STOIMENOVA-CANEVSKA
International Balkan University, Macedonia

Prof. Dr. Halil EKŞİ
Marmara University

Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU
Marmara University

Prof. Dr. Davut HUT
Marmara University

Prof. Dr. Mojca REP
Faculty of Security and Scinec, Ljubjana, Croatia

Prof. Dr. Melihat TÜZÜN
Trakya University

Prof. Dr. Predrag DIMITRIJEVIC
Law Faculty, University in Nis, Serbia

Prof. Dr. Bekir BULUÇ
Gazi University

Prof. Dr. Hikmet ATİK
Necmettin Erbakan University

Prof. Dr. Marija IGNJATOVIC
Law Faculty, University in Nis, Serbia

Prof. Dr. Robert VAUGHN
American University Washington College of Law,
USA

Prof. Shalva WEIL, Senior researcher
Research Instit. for Innovation and Education,
Hebrew University

Prof. Dr. Yılmaz ÇAKICI
Namık Kemal University

Prof. Dr. Kudret BÜLBÜL
Ankara Yıldırım Beyazıt University

Prof. Dr. İlhan TOKSÖZ
Trakya University

Prof. Dr. Rasim YILMAZ
Namık Kemal University

Prof Dr. Susan L. KARAMANIAN
HBKU's College of Law & Public Policy, Doha,
Qatar

Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR
Ankara Yıldırım Beyazıt University

Prof. Dr. Bülent EKER
Tekirdağ Namık Kemal University

Prof. Dr. Cem UZUN
Edirne Trakya University

**Assoc. Prof. Aleksandra PORJAZOSKA-
KUJUNDZISK**
International Balkan University, Macedonia

Assoc. Prof. Bejtulla DEMIRI
International Balkan University, Macedonia

Assoc. Prof. Juddith MACLAHHAN
University of South Florida, Political Science USA

Assoc. Prof. Aleksandra RISTOVSKA
International Balkan University, Macedonia

Assoc. Prof. Mubariz MAMMADLİ
Azerbaijan State University of Economics

Assoc. Prof. Shener BILALLI
International Balkan University

Assoc. Prof. Adriatik DERJAJ
State University of Tirana

Assoc. Prof. Derviş KIRIKKALELİ
European University of Lefke

Assoc. Prof. Elza SEMEDLİ
Hazar (Khazar University)

Assoc. Prof. Hiqmet KAMBERAJ
International Balkan University, Macedonia

Assoc. Prof. Güven ARIKLI
Cypris Science University

Assoc. Prof. Hayrettin YÜCESOY
Washington University

Assoc. Prof. Hüseyin YILMAZ
George Mason University

Assoc. Prof. İrade MEMMEDOVA
Azerbaijan National Academy of Sciences

Assoc. Prof. Milyauşa GAİNANOVA
Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan

Assoc. Prof. Recep ÖNAL
Balıkesir University

BİLİMSEL KURUL / SCIENTIFIC COMMITTEE

Assoc. Prof. Spartak KADIU
Tiran University

Assoc. Prof. Alper ÖZÜN
University of Oxford

Asst. Prof. Nagihan TEPE
Samsun University

Asst. Prof. Vahdet ÖZKOÇAK
Hitit University

Asst. Prof. Neslihan GÖKTÜRK
Gazi University Faculty of Law, Turkey

Asst. Prof. Natalija SHIKOVA
International Balkan University, Macedonia

Asst. Prof. Sanja Adjaip – VELICHOVSKI
International Balkan University, Macedonia

Asst. Prof. Igballe MIFTARI
International Balkan University, Macedonia

Dr. Djorgijje BLAZIC
Faculty of Administrative and
European Studies,
Montenegro

Dr. Latif ÇELİK
Germany IKG Enstitute

Dr. Immaculada COLOMINA
Universidad Carlos III, Madrid, Spain

Dr. Levent DOĞAN
Trakya University

Dr. Gökhan ILGAZ
Trakya University

M. A. Veronija NOLCHESKA
University St. Kliment Ohridski

Senior Preceptor Himmet TAŞKÖMÜR
Harvard University

İÇİNDEKİLER	
Kurullar	3-5
İçindekiler	6-10
5. ULUSLARARASI TARİH VE SANAT ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU	
XIX. Asır Niş Sancağında Eğitim-Öğretim Müessesleriyle Birlikte İlk İslahhanenin Kuruluşu Dr. Mead OSMANİ	13-18
The Methods Used in Music Education at An Early Age Asst. Prof. Vahdet ÇALIŞKAN	19-22
Sanatçı Mektupları, Yaratıcılık ve İlham Prof. Dr. Melihat TÜZÜN	23-30
Demokrat Parti Döneminde Sivas (1950 – 1960) Dr. Esra Müjgân KARATAŞ	31-44
Tarih İlimine İlişkin Konuların Yanlış Veya Eksik İşlenmesinin Türk Toplumsal Hayatında Yaratacağı Olumsuzluklar Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK	45-51
Birinci Dünya Savaşında Bulgar Komutasında Görev Almış Binbaşı ve Daha Üst Rütbeli Türk Subaylarına ve Türk Devlet Adamlarına Verilen Bulgar Nişanları Res. Asst. Dr. Ökkeş NARİNÇ	53-70
Osmanlı'da Mühendislik Eğitimi Prof. Dr. Mehmet KAYA - Assoc. Prof. Fatma BÖLÜKBAŞ KAYA	71-76
The Role of Pious Foundations in the Social Life in Rumelia – The Example Names of the Waqfname's Mustafa Pasha Agron ISLAMI	77-82
Mardin-Kızıltepe (Dunaysır) Ulu Camii Assoc. Prof. Mustafa GÜLER	83-108
Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da Ermenilerin Türk-Müslüman Ahaliye Yönelik Soykırımları (Alman Arşiv Belgelerine Göre İncelenme) Assoc. Prof. Güntekin NECEFLİ	109-117
19.YY'da Osmanlı'da Suç ve Ceza Açısından Kadın Prof. Dr. Selda KILIÇ	119-133
Kaligrafik İletişimin Görsel Sanat Harikası: Süleymaniye'de Karahisârî Yazıları Assoc. Prof. İsmail Hakkı NAKİLCİOĞLU	135-147
Resim ve Sembollerle İnsanlığın Toplumsal Yolculuğu Şehrazat YASTIMAN AKTAŞLIOĞLU	149-168
5. ULUSLARARASI FELSEFE, DAVRANIŞ VE SAĞLIK BİLİMLERİ SEMPOZYUMU	
Üniversite Gençliğinin Yaşlı Ayrımcılığı Tutumu: Nevşehir Örneği Dr. Hamza KURTKAPAN	171-173
Y Kuşağı Gençliğinin Yaşlılık Ve Yaşlanmaya İlişkin Tutumları: Nevşehir HBV Üniversitesi Örneği Dr. Hamza KURTKAPAN	175-177
Anne Görüşlerine Göre Kardeş Kıskançlığının Değerlendirilmesi Asst. Prof. Sibel ATLI	179-186
Gençler Neden Egzersiz Yapar Veya Neden Egzersiz Yapmaz? Egzersiz Reçetemiz Yaşam Doyumunun Bir Öngörücüsü Müdür? Dr. Gözde ERSÖZ - Hasan İRGİ	187-192
Ticaretin Toplumsal Cinsiyeti: Kadın Köle Ticareti Assoc. Prof. Erdal AKSOY	193-197
Demografik Yapının Denetim Süreçleri ve Kadın Asst. Prof. Handan KARAKAYA	199-207
İbn Haldûn'da Evrim Lec. Murat ERTEN	209-218

İbn Haldûn'un Eğitim Felsefesinde Üç Mesele Lec. Murat ERTEN	219-227
5. ULUSLARARASI BİLİŞİM TEKNOLOJİLERİ VE UYGULAMALI BİLİMLER SEMPOZYUMU	229
Türkiye'de Deniz Lojistik Hizmeti Veren Firmaların Sosyal Medya Kullanımı ve Öneriler Dr. Mehmet Bilge Kağan ÖNAÇAN - Ufuk SEVERCAN	231-243
Trabeküler Kemik Yapının Seçimli Lazer Ergitme Metodu İle Tİ6AL4V Malzemeden Üretilebilirliği Arif BALCI - Furkan KÜÇÜKALTUN - M. Fatih AYCAN - Assoc. Prof. Yusuf USTA	245-252
Fen Bilimleri Öğretmen Adaylarının FeTeMM'de Yer Alan Mühendislik Becerilerine İlişkin Görüşleri Gülşen ERTAŞ – Assoc. Prof. Hüseyin ARTUN	253-257
Sınıf Öğretmenlerinin Derslerinde Bilgi Ve İletişim Teknolojilerine Yönelik Kabul Ve Kullanım Düzeyleri Assoc. Prof. Mehmet Arif ÖZERBAŞ	259-268
5. ULUSLARARASI EKONOMİ, HUKUK VE SİYASET SEMPOZYUMU	269
Hayat Sigortası Sözleşmelerinde Tüzel Kişilerin Lehtar Olarak Atanabilmesi Res. Asst. Oğuz YOLAL	271-274
Sembollerin Kültürel, İdeolojik ve Politik Açıdan Yansıması Asst. Prof. Gökmen KANTAR	275-280
Case of Sejdic And Finci Against of Bosnia And Herzegovnia PhD Student Nikolina KUNİC	281-287
Leadership in The Balkans Assoc. Prof. Korhan ARUN	289-295
Kafkasya Üniversiteler Birliği'nin Bir Kurumsal Girişimci Olarak Tezahürü Res. Asst. Mehmet Fatih VURAL – Phd Student Selvi VURAL	297-300
Orta Gelir Tuzağından Kurtulmada Çözüm Olarak Eğitim: Türkiye Açısından Bir Değerlendirme Asst. Prof. Simla GÜZEL	301-316
Future of Work With The Industry 4.0 Assoc. Prof. Ayhan GÖRMÜŞ	317-323
Kuzey Makedonya'nın Polog Bölgesindeki KOBİ'lerin Finans Kaynakları Phd Student Erhan YUSUFİ	325-340
Türk Cumhuriyetlerinin Bölgesel Ekonomik İşbirliği İş Düzenleme Sistemi Bağlamında (Azerbaycan ve Türkiye Örneğinde) Assoc. Prof. Mubariz MAMMADLİ	341-346
Rebirth of Nationalism in Modern World, Neo-Nationalism Ömer Cem ULUTAŞ	347-354
Taşıyıcı Anneliğin Türk Medeni Hukuku Bakımından Değerlendirilmesi Asst. Prof. Ahmet TÜRKMEN	355-360
Vergi Hukukunda İhbar Müessesesinin Yeri Assoc. Prof. Hayriye IŞIK	361-364
Genç Olmanın Bir Başla Avantajı: Genç Girişimci Mali Teşviki Assoc. Prof. Hayriye IŞIK	365-370
Devlet Bütçelerinde Görünmezleri Görünür Kılmak: Sosyal Bütçeleme ve Bir Tahlil Asst. Prof. Gamze Yıldız ŞEREN KURULAR – Asst. Prof. Simla GÜZEL	371-380
The Relative Impact of User-Generated Content And Firm-Generated Content On Consumer Decision-Making Process PhD Student Veronija NOLCHESKA	381-394
Mobil Alışveriş Sitelerini Kullanma Niyetinin Anlık Satın Alma Davranışı Üzerindeki Etkisi Res. Asst. Dr. Aytaç GÜT - Res. Asst. Sevi BALOĞLU - Asst. Prof. Hasan Selçuk ETİ	395-400
Tekirdağ İlinde Süt İşleme Sektöründe Soğuk Zincir Yönetimi Prof. Dr. Ahmet KUBAŞ - Melda KONDAL - Asst. Prof. Hasan Selçuk ETİ	401-405

Bireysel Yatırımcıların Benzeşim Ön Yargılarının Sosyal Sorumluluk Projesi Yatırımları ile Birlikte Ele Alınması Dr. Sezen GÜNGÖR	407-415
Çerçeveleme Etkisinin Satın Alma Kararları ve İrrasyonel Kararlar Üzerine Etkisi Dr. Sezen GÜNGÖR – Lec. Özge HABİBOĞLU	417-426
Peşin ve Hazırlar Arasındaki Ticari Olmayan Satışlarda, Cayma Hakkı ve Olabilirliği Üzerine Kavramsal Bir Tartışma Prof. Dr. Mustafa KARA – Assoc. Prof. Ozan CAN – Assoc. Prof. Recep YÜCEL	427-432
5. ULUSLARARASI DİL VE EDEBİYAT SEMPOZYUMU	433
Ahmet Hamdi Tanpınar ve Alberto Maguel'in Beş Şehir'i Assoc. Prof. Adem POLAT	435-439
Batı Dışı İmkânsızlık: Ahmet Hamdi TANPINAR Assoc. Prof. Adem POLAT	441-446
Baba-Oğul Çatışmasında Yalnızlaşan Öksüz Bir Karakterin Romanı: Aylak Adam Assoc. Prof. Kemal EROL	447-454
Kutadgu Bilig'de Tören Yemekleri Prof. Dr. Ayşe Yücel ÇETİN	455-459
Kosova Türk Çağdaş Edebiyatında Dil, Yazım Ve Anlatım Sorunları Dr. Taner GÜÇLÜTÜRK	461-486
Halk Edebiyatının Son Temsilcilerinden Elbistanlı Sırrı Ve Şiirleri Prof. Dr. Hikmet ATİK	487-494
İsmet İbrahim Bey'in Bilâdiyesi Prof. Dr. Beyhan KESİK	495-507
Edebiyat, Tenkit, Toplumsal Dönüşüm Ve Siyasetnâmeler: Kutadgu Bilig Örneği Prof. Dr. İsmet ÇETİN	509-514
“Fatih-Harbiye” Romanında Cümlelerin Anlam Merkezli İncelenerek Üslûp Özelliklerinin Tespiti Üzerine Bir Değerlendirme Assoc. Prof. Yusuf AVCI – Ayşe ÖZBEK	515-528
Peyami Safa'nın Üslûp Özelliklerinin Tespiti Üzerine Bir İnceleme Assoc. Prof. Yusuf AVCI – Ayşe ÖZBEK	529-542
Köktürkçe Ders Materyalleri Üzerine: Ders Kitapları Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM – Asst. Prof. Ümit Özgür DEMİRCİ	543-548
Şeyyâd Hamza'nın Yûsuf u Zelihâ Mesnevisi Üzerine Yapılan Çalışmaların Bugünkü Durumu Dr. Şenol KORKMAZ – Dr. Türkan KORKMAZ BULUT	549-566
Mecmâe-i Tıp Adlı Eserdeki Söz Varlığı Res. Asst. Mücahit AKKUŞ	567-576
Menâkıb-I İskender Adlı Eserin İmlâ Özellikleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler Şerife ÖZDEMİR	577-581
Kırk Vezir Hikâyelerinin Uppsala Ve Konya Nüshalarının Karşılaştırılması Lec. Serhat KÜÇÜK – Hasan KURKUTAN	583-592
5. ULUSLARARASI TURİZM VE COĞRAFYA SEMPOZYUMU	593
Metin Madenciliği Yöntemleri İle Online Yorumların Kümelenmesi: Bakü Otelleri Örneği Res. Asst. Engin TENGİLİMOĞLU – Prof. Dr. Yüksel ÖZTÜRK	595-608
5. ULUSLARARASI EĞİTİM BİLİMLERİ VE UYGULAMALARI SEMPOZYUMU	609
Güncel Türkçe Dersi Öğretim Programı Ve Türkçe Ders Kitaplarına Yönelik Bir Değerlendirme Asst. Prof. İzzet ŞEREF	611-624
Çoklu Zekâ Kuramına Dayalı Olarak Hazırlanan Matematik Çalışma Yapraklarının Sekizinci Sınıf Öğrencilerinin Matematik Başarı Ve Tutumlarına Etkisinin İncelenmesi Assoc. Prof. Cemil İNAN - Serdar ERKUŞ - Serhat DAĞHAN	625-635

Eleştirel Düşünme Temelleri Uygulamalara Dayalı Olarak Hazırlanan Matematik Çalışma Yapraklarının Dördüncü Sınıf Öğrencilerinin Matematik Başarı Ve Tutumlarına Etkisinin İncelenmesi Assoc. Prof. Cemil İNAN - Serdar ERKUŞ - Serhat DAĞHAN	637-646
Veli Görüşleri Doğrultusunda Liselere Geçiş Sınavının Değerlendirilmesi Assoc. Prof. Hasan BAKIRCI - Esra KILIÇ	647-654
Zorbalık İndeksi (Bully Index) Ölçeğinin Üniversite Öğrencilerine Yönelik Türkçe'ye Uyarlanması Assoc. Prof. Mustafa KALE	655-659
Ortak Bilgi Yapılandırma Modeline Dayalı Fen Öğretiminin Fotosentez Ve Solunum Konusundaki Sekizinci Sınıf Öğrencilerinin Akademik Başarılarına Etkisi Assoc. Prof. Hasan BAKIRCI - Emine GÜLSEVEN	661-666
Ailem Ve Öğretmenlerim: Bazı Balkan Ülkelerinin Öğrencilerinin Gözünden Asst. Prof. Gökhan ILGAZ – Asst. Prof. Menekşe ESKİCİ	667-670
Lisans Öğrencilerinin İkinci Üniversite Olarak Açıköğretim Programlarına Yönelik Algıları: Yalova Üniversitesi Örneği Prof. Dr. Ersin KAVİ	671-682
Atatürk Dönemi'nde Eğitim Politikasında Mustafa Necati'nin Yeri Ve Ulusal Eğitim Anlayışı Dr. Nursel GÜLCÜ	683-687
İnsan Kaynakları Yönetimi İşlevlerinden Seçme Sürecine İlişkin Analitik Bir Bakış Prof. Dr. Bekir BULUÇ	689-693
Lisansüstü Eğitimde Okul Etkililiğinin Değerlendirilmesi Prof. Dr. Bekir BULUÇ	695-698
8. Sınıf Öğrencilerinin Geri Dönüşüm Konusunu Günlük Hayata Uygulayabilirliği Seda BİŞKİN UYGAR – Assoc. Prof. Hüseyin ARTUN	699-704
İlkokul Ve Ortaokul Öğretmenlerinin Öğrenme-Öğretme Süreçlerinde Teknoloji Kullanımına İlişkin Tutumları Assoc. Prof. Mehmet Arif ÖZERBAŞ	705-714
Ortaöğretim Öğrencilerinin Gençliğin Değer Krizine İlişkin Görüşlerinin İncelenmesi Prof. Dr. Halil İbrahim SAĞLAM	715-721
Halk Eğitim Merkezlerinin Toplumsal Gelişime Katkıları: Çorlu Halk Eğitim Merkezi Örneği Assoc. Prof. Teoman AKPINAR - Lec. Nazlı Çağıl KÜÇÜKGÖKSEL	723-732
5. ULUSLARARASI DİN VE TOPLUM SEMPOZYUMU	733
Tüketim Alışkanlıklarının Dindar Kadınların Hayat Tarzına Etkisi Funda ELDEMİR	735-748
Ehl-İ Sünnet'in Temel İlkeleri Dr. Fatih KURT	749-757
Osmanlı Arşiv Belgeleri Doğrultusunda Makedonya ve Kosova'nın Müslüman Olması Prof. Dr. Ramazan BİÇER	759-768
Kamerin Nûru Ve Kurân'da Kamerle İlgili Ayetlerin Meal Ve Tefsirlerinin Değerlendirilmesi Assoc. Prof. Mustafa KAYHAN	769-794
Hz. Muhammed (A.S.M.)'in Bir Sınanma Aracı Olarak "Hidayet" Asst. Prof. Adnan ARSLAN	795-800
Ebû Mansûr Es-Seâlibî'de Ahlakî Görecelilik Asst. Prof. Adnan ARSLAN	801-806
Fıkhi Perspektiften Genom Düzenlenmesi: CRISPR-Cas9 Sistemi "Cesur Yeni Dünya" mı? "Dünyanın Ekseninden Çıkması" mı? Assoc. Prof. Ülfet GÖRGÜLÜ	807-813
Üsküp'te Sultan Murat Cami'nin Eski Ve Meşhur İmamlardan Biri Preşova'lı Hafız Ömer Efendi Bin Hafız İbrahim Efendi (? * 1930/31) Dr. Hatixhe AHMEDİ	815-820
Fıkıhta Hüküm Bağlamında Niyetin Amele Etkisi - Bütüncül Bir Yaklaşım- Prof. Dr. Nasi ASLAN	821-825

Özgür Düşüncenin Fıkhî Tezâhürü - İctihat Kurumu- Prof. Dr. Nasi ASLAN – Ömer Zahid ASLAN	827-831
Dindar Erkeklerin Kadının Çalışmasına Bakışı Assoc. Prof. Zekiye DEMİR	833-838
Dinde Tekelci Söylemin Çağdaş Bir Yansıması Olarak Hizbü't-Tahrîr El-İslâmî Ve Kelâmcılara Bakışı Assoc. Prof. Recep ÖNAL	839-854
Dînî İfadelerin Edim Sözel Açıdan Sınıflandırılması Asst. Prof. Abdulhan ÜNLÜSOY	855-863
Ebu Ubeyde Ve Mecazu'l-Kur'ân Adlı Eserinin Mukaddimesi Dr. Nurten KULA	865-876
Âyet Fâsılalarında Mâna Bütünlüğü Dr. Nurten KULA	877-886
Divan-ı Hikmet'te 'İyi İnsan' Modeli Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU – Prof. Dr. Niyazi AKYÜZ	887-891
"Türk Müslümanlığı" Kavramına Yeni Bir Yaklaşım Prof. Dr. Niyazi AKYÜZ - Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU	893-906
Değer Odaklı Manevi Güçlenme Ve Bakım Programının Geliştirilmesi Ve Uygulanması Prof. Dr. Öznur ÖZDOĞAN	907-912
İslâm İktisadî Düşüncesine Göre "Sonsuz İhtiyaçlar-Kıt Kaynaklar" Paradoksu Assoc. Prof. Veli SIRIM	913-929
Sahîh-i Buhârî Üzerine XX. Yüzyılda Yazılmış Bir Ta'lik Çalışması: İbn 'Âşûr'un (1879-1973) En-Nazaru'l-Fasîh'i Res. Asst. Halil İbrahim DOĞAN	931-941
M. Tayyib Okıç'ın Sahâbe İle İlgili Görüşleri Res. Asst. Halil İbrahim DOĞAN	943-953
XIX. Yüzyılda Manastır'da Kurulan İki Gayrimüslim Vakfı Mumin OMEROV	955-964

DİNDE TEKELCİ SÖYLEMİN ÇAĞDAŞ BİR YANSIMASI OLARAK HİZBÜ'T-TAHRİR EL-İSLÂMÎ VE KELÂMCILARA BAKIŞI

Recep ÖNAL*

Özet

Bu çalışmada, günümüzde dinde tekelci söylemin siyasî bir yansıması olarak değerlendirilen Hizbü't-Tahrîr el-İslâmî'nin kuruluşu, siyasî görüşleri, temel kaynakları, faaliyet alanları ve çalışma metotları hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca dini anlamada Selefi çizgiyi takip eden söz konusu oluşumun günümüz Müslüman toplumun din anlayışı üzerinde de etkili olması bakımından dinî metinlerin yorumlanmasında, İslâm inanç esaslarının doğru tespit edilip, temellendirilmesinde hayati bir öneme sahip olan kelâm ilmine ve kelmâcılara yönelik görüş ve eleştirilerine de yer verilecektir. Akabinde din anlayışlarında nasıl bir yöntem takip ettikleri tespit edilip, değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Partinin kurucusu Filistinli Nebhânî, 1909 ile 1977 yılları arasında yaşamış, Filistin ve Ürdün'ün çeşitli şehirlerinde hocalık ve hâkimlik yapmıştır. İsrail'in Filistin'i işgal etmesi (1948) üzerine siyasî hayata atılmış, İsrail ve İngilizlere karşı mücadele edebilmek için Hizbü't-Tahrîrî'l-İslâmî adıyla bir parti kurmuştur.

Batı'da ve İslâm dünyasında oldukça aktif faaliyetler gösteren söz konusu partinin temel amacı, işgal altındaki Filistin'i özgürlüğüne kavuşturmak, Müslümanları tek bir idare altında birleştirmektir. Fakat parti mensupları, propaganda aracı olarak kendileri gibi düşünmeyen Müslümanlara karşı tekelci, reddedici, ötekileştirici ve tekfirci bir söylem benimsemişlerdir. Bu söylemlerini meşrulaştırmak ve Müslümanlar arasında taraftar bulabilmek için Kur'an ve Sünnet'i esas aldıklarını iddia etmeleri bu hareketin aynı zamanda dinî bir hüviyete de sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hizbü't-Tahrîr, Nebhânî, Din, Siyaset, Kelâm, Felsefe

Giriş

Hizbü't-Tahrîr'in kurucusu Filistinli Muhammed Takıyyüddîn en-Nebhânî'dir. 1909 yılında Hayfa'nın İczem köyünde doğan Nebhânî,1940'da Mısır'a girmiş, yükseköğretimini Kahire'de Ezher Üniversitesi'nde ve Dâru'l-Ulûm'da tamamladıktan sonra ülkesine geri dönmüş, Filistin'in çeşitli şehirlerinde öğretmenlik ve hâkimlik görevlerinde bulunmuştur. İsrail'in Filistin'i işgal etmesi (1948) üzerine ailesiyle birlikte önce Şam'a, sonra Beyrut'a yerleşmiştir. Aynı yıl Kudüs'te Şer'î Temyiz Mahkemesi'ne hâkim olarak tayin edilmiş ve daha sonra Amman'daki İslâmî İlimler Fakültesi'ne öğretim üyesi olarak atanmış ve 1952'ye kadar bu görevine devam etmiştir.¹

Önceleri İhvân-ı Müslimîn ile yakın ilişkiler kuran Nebhânî, Hasan el-Bennâ (ö. 1949) ve Seyyid Kutub (ö. 1966) gibi âlimlerden övgüyle bahsetmiş, konferanslarında onları referans almıştır. Fakat ilerleyen süreçte aralarında birtakım fikir ayrılıklar ortaya çıkınca, onlardan ayrılıp, kendi partisini kurmuştur.² Nebhânî'yi parti kurmaya sevk en önemli sebeplerden biri Filistin'in 1948'de işgal edilerek burada İsrail Devleti'nin kurulmasıdır. Ayrıca Ürdün, Mısır ve Irak'a İngilizlerin tahakküm etmesi ve bunun karşısında Arap rejimlerinin zaafa düşmesi Nebhânî'yi İslâm âlemini bu olumsuz durumdan kurtaracak çözüm yollarını araştırmaya sevk etmiştir. Onun bu arayışları Filistin'in ancak düzenli bir fikrî ve siyasî çalışma neticesinde kurulacak güçlü bir İslâm Devleti (Hilâfet Devleti) ile kurtarılabilceği fikrini benimsemekle sonuçlanmıştır. Çünkü Nebhânî'ye göre bölgede var olacak İslâm Devleti, başta İsrail olmak üzere Avrupa devletlerinin İslâm dünyası üzerindeki planlarını geçersiz kılabilirdi. Temel düşüncesi Filistin'de bir Hilâfet Devleti kurarak Filistin'i özgürlüğe kavuşturmak olan Nebhânî, bu nedenle cemaat olarak kalmayı ön planda tutan ve siyasî parti niteliği taşımayan İhvân-ı Müslimîn ile yollarını ayırmış ve

* Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı, onal1975@gmail.com

¹Mani Hannad el-Cühenî, *el-Mevsû'atü'l-müeyyere fi'l-edyân ve'l-mezâhibi'l-mu'âsıra* (Riyad: Dâru'n-Nedveti'l-Âlemiyye, 1972),I:341; Zeyno Baran, *Hizb ut-Tahrir: İslam's Political Insurgency* (Washington: Nixon Center, 2004), 16; David Commins, "Taqi al-Din al-Nabhani and the Islamic Liberation Party", *The Muslim World*, c. 81 (Hartford:Blackwell Publishers, 1991), 194;Komisyon, *Mescid-i Aksâ'dan Bir Nûrun Doğuşu: Hizbü't-Tahrîr'in Yola Çıkışı*, trc. Hizbü't-Tahrîr (yy: Hizbü't-Tahrîr Yayınları 2007), 6-8.

²Fethi Yeken, *Çağdaş Davet Önderleri*, trc. Z. Eryılmaz (İstanbul: Ravza Yayınları, ts.), 37; Commins, "Taqi al-Din al-Nabhani and the Islamic Liberation Party", 194.

1949 yılında kendi partisinin çatısını ve söylemini oluşturmaya başlamıştır.³ Zira ona göre İhvân-ı Müslimîn, toplumu İslâmîleştirebilmek için siyasete girmeden Müslüman kitlelere davette bulunmanın gerekliliğine inanmakta, bir Hilâfet Devleti kurmayı amaçlamamaktaydı. Halbuki Nebhânî'ye göre bir Hilâfet Devleti olmaksızın İslâm düzeninin kurulması ya da İslâm dünyasının Batı'nın tahakkümünden kurtulması olanaksızdı. Bu yüzden bir Hilâfet Devleti kurmak tüm Müslümanlar için gerekliydi. Bu bakımdan başlangıçta siyasî bir parti kurup, politik gücü ele geçirerek bir İslâm Devleti kurmalı ve böylece yukarıdan aşağıya doğru toplumu İslâmîleştirmelidir. Bu fikirleri nedeniyle İhvân-ı Müslimîn'den ayrılan Nebhânî,⁴ düşüncelerini hayata geçirmek üzere Kudüs'te 1953'te Hizbü't-Tahrîrî'l-İslâmî adıyla kendi siyasî partisini kurmuştur.⁵ Nebhânî, partisinin kuruluşundan sonra kendisini siyasî çalışmalara ve partiyle ilgili yazılı basın faaliyetlerine adanmıştır. Onun telif ettiği eserleri,⁶ partinin dinî ve siyasî temel düşüncelerini oluşturmuştur.⁷ Nebhânî fikirleri nedeniyle Ürdün Devleti tarafından takibata uğratılınca Lübnan'a göç etmiş,⁸ vefat edinceye kadar (1977) burada yaşamıştır. Nebhânî'den sonra parti başkanlığını önce Abdulkadîm Zellûm (ö. 2003) daha sonra Atâ Ebû'r-Raşâ⁹ üstlenmiştir.¹⁰

1. Hizbü't-Tahrîr'in Kuruluş Amacı Ve Dinî Temelleri

Türkçe karşılığı "İslâmî Kurtuluş Partisi" olan Hizbü't-Tahrîr el-İslâmî, Kudüs'te 1953 yılında kurulan ve İslâmî bir söylem kullanan politik bir oluşumdur. Söz konusu parti, Amerika, Avustralya, Avrupa ve doğu ülkelerinde faaliyet gösteren, siyasî iktidarlara ele geçirip İslâm şeriatına uygun bir yönetim kurmayı hedefleyen uluslararası bir yapıya sahip, radikal, siyasî ve dinî bir harekettir.¹¹

Hizbü't-Tahrîr'in kuruluş amacı iki ana sebebe dayanmaktadır: Bunlardan birincisi "Aranızda bir ümmet bulunsun"¹² âyetini siyasî düzlemde yorumlanarak İslâm'a davet etmek, iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak üzere kitleleşmiş bir cemaatin kurulması gerektiği konusundaki düşüncedir. Hizbü't-Tahrîr'e göre, Allah'ın bu talebi, Müslümanların yerine getirmeleri gereken bir farzdır. Buna ilave olarak âyette geçen cemaat/ümmet ifadesiyle de siyasî bir hizb/parti kastedilmiştir. Çünkü iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma işi yöneticileri de kapsamaktadır. Hatta yöneticileri muhasebe etmek ve onlara

³Cühenî, *el-Mevsû'atü'l-müeyyere*, I: 345-346; Gilles Kepel, *Peygamber ve Firavun*, trc. İ. Bendiderya (İstanbul: Çizgi Yayınları, 1992), 23; Ali Köse, "Hizbü't-Tahrîrî'l-İslâmî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 184.

⁴ Siyasî konularda İhvân-ı Müslimîn'den farklı düşünen Nebhânî kendi görüşlerini *İnkâz-ı Filistin (Filistin'in Kurtuluşu)* ve *Risâletü'l-Arab (Arapların Mesajı)* adıyla iki kitapta toplayarak 1950 yılında yayınlamıştır. Ayrıca İskenderiye'de toplanan Arap Birliği Zirvesi'nde (1950) İslâm dünyasının canlanmasına ilişkin bir bildiri sunmuş, fakat Arap Birliği tarafından görmezden gelinmiştir. Bk. Komisyon, *Mescid-i Aksâ'dan Bir Nûrun Doğuşu*, 11, 13; Kepel, *Peygamber ve Firavun*, 123; Köse, "Hizbü't-Tahrîrî'l-İslâmî", 184

⁵ Nebhânî, partisine yasal statü kazandırmak amacıyla 17.11.1952 tarihinde Ürdün İçişleri Bakanlığı'na bir dilekçe vermiş, fakat bakanlık bu isteği parti programının Ürdün Anayasası'na aykırı olduğu gerekçesiyle reddetmiştir. İki yıl sonra partiye yasal statü kazandırmak için tekrar başvurulduysa da yine reddedilmiştir. Neticede Nebhânî tarafından fiilen kurulan bu siyasî parti, bu olumsuz gelişmelerden dolayı hiçbir zaman resmî bir statü kazanamamıştır. Buna rağmen varlığını gayr-i resmi olarak günümüze kadar devam ettirebilmiştir. Commins, "Taqî al-Din al-Nabhani and the Islamic Liberation Party", 195-96; Houriya Ahmed and Hannah Stuart, *Hizb ut-Tahrir: Ideology and Strategy* (London: Civitas Institute for the Study of Civil Society, 2009), 49; Komisyon, *Mescid-i Aksâ'dan Bir Nûrun Doğuşu*, 16; Alev Erkilet Başer, *Ortadoğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler* (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000), 160.

⁶ Nebhânî'nin telif ettiği kitaplardan bazıları şunlardır: *Nizâmü'l-hüküm fi'l-İslâm, et-Tefkîr, Mefâhim Hizbü't-Tahrîr, Mefâhim Siyasiyye li Hizbi't-Tahrîr, et-Tekettülü'l-hizbî, Nizâmü'l-İslâm, Nazarât siyasiyye li-Hizbi't-tahrîr, ed-Devletü'l-İslâmiyye, eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye* (üç cilt), *Echizetü devleti'l-hilâfe, Risâletü'l-Arab, el-Hilâfe, en-Nizâmü'l-iktisâdi fi'l-İslâm, en-Nizâmü'l-ictimâ'î fi'l-İslâm, İnkâz-ı Filistin, Nidâ' hâr ile'l-'alemi'l-İslâmî; Keyfe hüdimeti'l-hilâfe?*. Bk. Ahmed and Stuart, *Hizb ut-Tahrir: Ideology and Strategy*, 158-163.

⁷ Cühenî, *el-Mevsû'atü'l-müeyyere*, I: 341; Yeken, *Çağdaş Davet Önderleri*, 37.

⁸ Ürdünlü yetkililer, ordularının başında bulunan İngiliz General Glubb'ın talebi üzerine partinin faaliyetlerini yasaklamış (1954), bunun üzerine Nebhânî çalışmalarını devam ettirmek için Lübnan'a gitmek zorunda kalmıştır. Burada bulunduğu süre içinde partinin parasını zimmetine geçirdiği iddiasıyla tutuklanmış (1956) ve 1977'de Beyrut'ta vefat edinceye kadar tutuklu kalmıştır. Nebhânî hakkında yapılan akademik çalışmalar için bk. Commins, "Taqî al-Din al-Nabhani and the Islamic Liberation Party", 194-211; Ahmed and Stuart, *Hizb ut-Tahrir: Ideology and Strategy*, 160-163.

⁹ Bu isimlerin dışında partinin ileri gelenleri arasında Ali Fahreddin, Tallal el-Bessât, Mustafa Salih, Mustafa en-Nahhâs, Mansur Haydar, Abdülgânî Câbir Süleyman, Ahmed ed-Dâûr, Dr. Salahaddin Muhammed Hasan, Dr. Kemal Ebu Lihya, Alaaddin Abdulvehhab Haccac, Abdurrahman el-Malîkî, Dâvud Hamdan, Gânim Abduh ve Dr. Âdil en-Nablûsî gibi şahıslar gelmektedir. Bk. Başer, *Ortadoğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, 160.

¹⁰Cühenî, *el-Mevsû'atü'l-müeyyere*, I: 341-342; Komisyon, *Mescid-i Aksâ'dan Bir Nûrun Doğuşu*, 16, 26, 30.

¹¹Cühenî, *el-Mevsû'atü'l-müeyyere*, I: 341; Ahmed and Stuart, *Hizb ut-Tahrir: Ideology and Strategy*, 17, 143; Suha Taji Farouki, "Hizb ut-Tahrir", in *Islamic Movements of Europe*, ed. Frank Peter and Rafael Ortega (New York: I. B. Tauris, 2014), 48; Whine, "Is Hizb ut-Tahrir Changing Strategy or Tactics?", *Center for Eurasian Policy Occasional Research Paper Series I: Hizb ut-Tahrir* (Washington: DC Hudson Institute 2006), 8.

¹² Âl-i İmrân 3/104.

nasihat etmek partilerin yapması gereken en temel siyasî görevlerindedir. Bu nedenle âyette geçen “ümme” ifadesi siyasî parti anlamına gelmekte ve yapılan işler hakkında yöneticilerden hesap sormak için siyasî partilerin kurulması gerektiğine delalet etmektedir.¹³

İkincisi ise İslâm ümmetini düşmüş olduğu esaretten, kâfir devletlerin hâkimiyetinden kurtarmak; kapitalizm, komünizm ve sosyalizm gibi inkârcı sistemleri ortadan kaldırmak; bunların yerine İslâm nizamını kurmaktır.¹⁴ Hizbü't-Tahrîr'e göre bu amacın gerçekleşmesi ancak İslâm'ın bu çağa uygun olduğunu bütün Müslümanlara kabul ettirip değer yargılarını İslâm'dan almalarını sağlamak ve İslâmî fikir ve hükümler konusunda tam bir güven kazandırmak ile mümkün olur.¹⁵ Bu nedenle Hizbü't-Tahrîr, kendisini “İslâm hükümlerini uygulayacak ve İslâm'a daveti bütün insanlığa taşıyacak bir İslâm Devlet'i kurarak İslâmî hayatı yeniden başlatmayı kendine amaç edinen siyasî bir parti” olarak tanımlamakta, kendileri gibi düşünmeyen Müslümanlara karşı da tekelci, reddedici, ötekileştirici ve tekfirci bir söylem kullanmaktadırlar.¹⁶

2. Siyasî Görüşleri Ve Çalışma Yöntemleri

Hizbü't-Tahrîr'in siyasî ve felsefî temellerini Nebhânî'nin manifesto niteliğindeki *Nizâmü'l-İslâm* adlı eseri oluşturmaktadır. Kitapta siyasî süreçte başarı elde etmek için Hz. Muhammed'in izlediği tebliğ ve siyasî faaliyet sürecinin aynen izlenmesi gerektiği savunulmaktadır.¹⁷ Buna göre Hz. Peygamber, İslâm Devleti'ni Medine'de ikame edip Dârü'l-Küfür olan Mekke'yi Dârü'l-İslâm'a ve Cahiliye toplumunu da İslâmî topluma dönüştürünceye kadar çeşitli merhaleler geçirmiştir ve her bir merhalede farklı metodlar takip etmiştir.¹⁸ Hz. Muhammed'in Mekke dönemi ise günümüz şartlarıyla paraleldir. Dolayısıyla tebliğ ve politika birlikte gerçekleştirilmelidir. Gizli dönemi oluşturan tebliğ devresinden sonra bir başka ülkeye hicret dönemi başlayacaktır. Burada güçlenen Müslümanlar devletlerini kurduktan sonra dönüp anayurtlarını fethedeceklerdir.¹⁹ Çünkü günümüzdeki Müslümanların hepsi Allah'ın hükümlerinden başka hükümlerle yönetildikleri için Dârü'l-Küfür'de yaşamaktadırlar. Bu nedenle şuanda Dârü'l-Küfür olan İslâm ülkelerinin tekrar Dârü'l-İslâm'a dönüşmeleri sağlanmalıdır. Bu dönüşüm ise söz konusu ülkelerde İslâm düzeninin yeniden kurulmasına bağlıdır.²⁰ Buradan hareketle Hizbü't-Tahrîr, hareket metodu olarak kendilerine üç merhale belirlemiştir. Söz konusu bu merhaleleri Nebhânî, *et-Tekettülü'l-hizbî* eserinde şöyle açıklar:

1. Hizbü't-Tahrîr'in kültürünü ortaya çıkararak partinin fikirlerine inanan şahıslar oluşturmak için eğitim ve öğretim merhalesi (bireysel tebliğ).
2. Partinin ideolojisini kendisi için bir dava kabul edip, bunun toplum tarafından genel kabul görmesini sağlamak ve genel bir örf kapsamına ulaştırmak için yaşadığı toplumla kaynaşma merhalesi (toplumsal tebliğ).
3. İslâm ümmetinin devlet yönetimini teslim alarak İslâm'ı dünyaya taşıma merhalesi (evrensel tebliğ).²¹

Birinci aşamada kişilerin parti kültürüyle yetiştirilmesi ve bunlar arasından halkla kaynaşabilecek bir çekirdek grubun oluşturulması; ikinci aşamada ümmetle kaynaşmanın sağlanması ve bu suretle partinin kuruluşunun doğruluğunun ispatlanması; üçüncü aşamada da İslâmî hareketin hedefine ulaşması için iktidarın ele geçirilmesi hedeflenmiştir.

Hizbü't-Tahrîr'e göre İslâm dünyasının tekrar güçlenmesi ve İslâm Devleti'nin kurulabilmesi kültürel ve siyasî gelişmeyle mümkündür. Müslümanlar olaylara siyasî bir gözle bakmalı ve ona göre hüküm vermelidir. Bu nedenle parti mensupları arasında siyasî ve kültürel alanlardaki çalışmalara büyük önem verilmektedir. Bu anlamda kültürel çalışmalar, milyonlarca insanın genel kültür ve İslâm kültürüyle donatılması şeklinde sürdürülmektedir. Bu ise parti mensuplarının o insanların önüne çıkmaları, onlarla karşılıklı sorunları tartışmaları, sorularını ve şikâyetlerini cevaplandırmaları ve böylece onları İslâm'a ısındırmaları ile mümkün olur. Siyasî çalışmalar ise meydana gelen olayların izlenmesi, bunların İslâm'ın

¹³ Muhammed Takıyyüddîn el-Nebhânî, *Nizâmü'l-hüküm fi'l-İslâm*, nşr. Abdülkadim Zellûm (Beirut: Hizbü't-Tahrîr Neşriyat, 2002), 251-252; Komisyon, *Hizbü't-Tahrîr*, trc. Hizbü't-Tahrîr (Beirut: Dârü'l-Ummah, 2010), 11-12.

¹⁴ Komisyon, *Hizbü't-Tahrîr*, 10-15.

¹⁵ Fethi Yeken, *İslâmî Hareketin Problemleri*, trc. B. Erdem (İstanbul: Ravza Yayınları, 1992), 210.

¹⁶ Nebhânî, *Mefâhim Hizbü't-Tahrîr* (yy.: Hizbü't-Tahrîr Neşriyat, 2001), 81.

¹⁷ Nebhânî, *Nizâmü'l-İslâm* (yy.: Hizbü't-Tahrîr Neşriyat, 2001), 58 vd.

¹⁸ Komisyon, *Hizbü't-Tahrîr*, 28-29; Köse, “Hizbü't-Tahrîri'l-İslâmî”, 185.

¹⁹ Nebhânî, *Nizâmü'l-İslâm*, 58 vd.; Ruşen Çakır, *Âyet ve Slogan* (İstanbul: Metis Yayınları, 1990), 200.

²⁰ Nebhânî, *Nizâmü'l-İslâm*, 90; Başer, *Ortadoğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, 162.

²¹ Nebhânî, *et-Tekettülü'l-hizbî* (yy.: Hizbü't-Tahrîr Neşriyat, 2001), 36-37; Başer, *Ortadoğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, 169-71.

düşünce ve hükümlerinin doğruluğunu kanıtlayacak şekilde yorumlanması ve bunların topluma anlatılması doğrultusunda yürütülmelidir.²²

Hizbü't-Tahrîr'e göre siyasî alanda verilen mücadele daha çok ümmeti sömürgeci kâfirlerin hâkimiyetinden kurtarmak ve Müslüman beldelerdeki fikrî, kültürel, siyasî, ekonomik ve askerî köklerini ortadan kaldırmak amacıyla onlara karşı yapılan çatışmalarda ortaya çıkar. Bu siyasî mücadele, yöneticilerle tartışılmasında, ümmete yönelik komplolarının ifşa edilmesinde, ümmetin haklarını yedikleri, ona karşı yükümlülüklerini yerine getirmede kusur gösterdikleri veya İslâmî hükümlere muhalefet ettikleri zaman muhasebe edilmelerinde ortaya çıkar. Buna göre ister yönetim ile ilgili isterse yönetim dışında olsun partinin her işi siyasî bir iştir. Bu nedenle partinin görevi eğitim, vaaz veya irşat değildir. Zira o, bir medrese değil, siyasî bir partidir ve temel amacı da İslâm Devleti'ni kurmaktır.²³

Nebhânî kurulacak Hilâfet Devleti için 182 maddelik bir anayasa taslağı hazırlamıştır. Bu anayasada Hilâfet Devleti'nin şekli, nizamları, uygulayacağı İslâmî hükümler; yasama, yürütme ve yargı gücünü ne şekilde paylaşılacağı ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Ayrıca bu tasarıda, kadın-erkek ilişkileri, aile, ekonomi, eğitim, güvenlik, adliye, siyaset ve dış politika gibi hukukun hemen hemen tüm alanlarıyla ilgili temel hükümler belirtilmiştir. Hizbü't-Tahrîr'e göre Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas temelinde çıkarılacak hükümler Hilâfet Devleti'nin temel anayasal yapısını oluşturacaktır. Ayrıca bu anayasa, belli bir ülke için değil, İslâm âlemi ve hatta dünya çapında Hilâfet Devleti için hazırlanmıştır.²⁴

Nebhânî, hazırladığı anayasa tasarısında İslâm Devleti'nin dış politikasına geniş yer ayırmış, bu konu üzerinde önemle durmuştur. Çünkü ona göre dış politika, devletin korunmasında ayrı bir öneme sahiptir. Ayrıca İslâmî dış politikanın temellerinin belirlenmesi, İslâm'ın yaygınlaştırılması ve onu yok etmeyi amaçlayanlara karşı gerekli tedbirlerin alınmasında önemli rol oynamaktadır. Bu nedenle Nebhânî, İslâm Devleti'nin dış politikasının Dârü'l-İslâm ve Dârü'l-Küfür (Harp) esaslarına dayandırılması gerektiğini savunmuştur.²⁵

Hizbü't-Tahrîr'e göre Dârü'l-İslâm, halkının çoğu Müslüman veya gayri Müslim olsun üzerinde İslâmî hükümler uygulanan ve güvenliği Müslüman ordu ile sağlanan beldedir. Dârü'l-Küfür ise halkının geneli Müslüman ya da gayri Müslim olsun İslâmî hükümlerle yönetilmeyen ve güvenliği kâfirlerin ordusu ile sağlanan beldedir.²⁶ Hizbü't-Tahrîr'e göre Hilâfet Devleti'nin dünyadaki mevcut diğer tüm devletlerle olan bütün ilişkilerinin temelinde İslâm'ı tebliğ etme gayesi olmalıdır. Diğer bir ifadeyle İslâm'ı tebliğ etme, dış siyasetin temel unsurunu teşkil etmeli, kurulabilecek uluslararası ilişkilerde bu amaç gözetilmelidir. Bu suretle Dârü'l-Küfür olan ülkeler Dârü'l-İslâm'a döndürülebilir.²⁷

Bütün Müslümanları diğer inanç sahiplerinin dışında tek bir ümmet kabul eden ve tek bir devletin/Hilâfet Devleti'nin altında birleştirmeyi amaçlayan Hizbü't-Tahrîr, Müslüman devletleri yekvücut olarak kabul eder ve dış ilişkilerin nasıl olacağını bu çerçevede belirler. Buna göre İslâm âlemindeki devletler, sanki tek bir beldede kurulmuş gibi kabul edilir. Dış ilişkiler kapsamına girmezler ve onlarla olan ilişkiler dış siyasetten sayılmaz. Hepsini Hilâfet Devleti'nin altında birleştirmek için çalışmalıdır. Hilâfet Devleti ile kendileri arasında ticarî ve kültürel anlaşmalarının olduğu devletlere anlaşmalarda belirtilen hususlara göre muamele edilir. Bununla birlikte kendileriyle her ne kadar anlaşma olsa da Müslüman olmadıkları için bunlar hükmen Dârü'l-Harp kabul edilir. Bunların dışında kendileriyle anlaşma olmayan İngiltere, Amerika, Fransa ve Rusya gibi sömürgeci devletler hükmen savaş halindeki devletler

²²Cühenî, *el-Mevsû'atü'l-müeyyere*, I: 342-343.

²³Komisyon, *Hizbü't-Tahrîr*, 24-25.

²⁴Nebhânî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, (Beyrut: Dârü'l-Ümmet, 2002), 254-294; Başer, *Ortaoğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, 162.

²⁵Nebhânî, *Nizâmü'l-İslâm* (yy.: Hizbü't-Tahrîr Neşriyat, 2001), 126-28; Komisyon, *Anayasa Mukaddimesi*, trc. Hizbü't-Tahrîr (Beyrut: Dârü'l-Ummah, 2010), 2: 274-75.

²⁶Bu iki kavramın tanımında önemli olan halkın dini değil devlet yönetiminde ve ülkenin dış güvenliğinde İslâmî hükümlerin uygulanıp uygulanmamasıdır. Diğer bir ifadeyle burada Müslümanların sayıca az ya da çok olmasının bir önemi yoktur. Bilakis önemli olan halka uygulanan hükümler ve halkı için sağlanan güvenliktir. Bu nedenle halkı Müslüman olmasına rağmen İslâmî hükümlerle yönetilmeyen ve dış güvenliği de İslâmî kurallar ile sağlanmayan her belde (ülke-devlet) Dârü'l-Küfür kabul edilir. Bundan dolayı Hizbü't-Tahrîr, bugün Müslümanların yaşadıkları ülkeler arasında İslâmî hükümlerle yönetilen hiçbir belde ve devletin olmadığını savunmaktadır. Buradan hareketle Hizbü't-Tahrîr, İslâm'ın bütün Müslümanlara yaşadıkları beldeleri Dârü'l-Küfür'den Dârü'l-İslâm'a çevirmek için çalışmayı emrettiğini, dolayısıyla biran önce Hilâfet Devleti'ni kurup, bir halife atayarak ona biat edilmesi gerektiğini; ancak bu suretle Dârü'l-Küfür olan beldelerin Dârü'l-İslâm'a dönüştürülebileceğini iddia etmektedir. Bk. Komisyon, *Hizbü't-Tahrîr*, 80-81; Ahmed and Stuart, *Hizb ut-Tahrir: Ideology and Strategy*, 19; Komisyon, *Anayasa Mukaddimesi* 2: 274-75, 289-290.

²⁷Nebhânî, *Nizâmü'l-İslâm*, 127; Komisyon, *Anayasa Mukaddimesi* 2: 272-73.

sayılmalı ve onlarla herhangi bir diplomatik ilişki kurulmamalı. İsrail gibi devletlere savaş olsun veya olmasın fiilen savaş varmış gibi savaş hali esas alınmalıdır.²⁸

3. Faaliyet Gösterdiği Ülkeler

Hizbü't-Tahrîr'in hedefi biran önce Hilâfet Devleti kurmak olduğu için parti mensupları iktidarı ele geçirmek amacıyla polis ve ordu gibi devlet teşkilatlarına sızmaya çalışmışlardır. Buldukları ülkelerde çeşitli baskılara maruz kalsalar da özellikle İran devriminden (1979) sonra cesaret kazanmış, faaliyetlerini yeraltına çekerek devam ettirmişlerdir.²⁹ Bilhassa Körfez Savaşı'ndan (1991) sonra faaliyetlerini arttıran parti üyeleri, bu savaşı Ortadoğu'daki Müslüman ülkeleri yöneten liderlerin Batı'nın kuklası olduklarını gösteren önemli bir olay olarak değerlendirilmişlerdir. Onlara göre Körfez Savaşı, İslâm ümmetinin kurtuluşu için köklü bir değişimin şart olduğunu göstermiştir.³⁰

İlk merkezi Kudüs'te olan Hizbü't-Tahrîr, başlangıçta tüm faaliyetlerini Ürdün, Suriye ve Lübnan'a hasreden Hizbü't-Tahrîr, kısa sürede İran, Irak ve Türkiye gibi bütün İslâm ülkelerine yayılmaya başlamıştır.³¹ Türkiye'de partinin ismi ilk olarak 1960'lı yılların ortasında gazetecilere, yazarlara ve devlet adamlarına posta yoluyla gönderilen ve İslâmî bir devlet kurulması gerektiğini vurgulayan beyannamelerle ortaya çıkmıştır.³² Hizbü't-Tahrîr Türkiye'de toplum için bir tehdit unsuru olarak değerlendirilmiş ve faaliyetleri yasaklanmıştır.³³ Ayrıca Anayasa Mahkemesi kararı ile de terör örgütü olarak kabul edilmiştir.³⁴

Hizbü't-Tahrîr 1990'lardan sonra Orta Doğu, Orta Asya, Güney Asya ve Kuzey Afrika'daki birçok ülkede de faaliyetleriyle ön plana çıkmaya başlamıştır. Fakat bu bölgelerde terör örgütü olarak değerlendirilmiş ve yasaklanmıştır.³⁵

Bu yayılcı özelliği ile uluslararası bir yapıya sahip olan parti, Almanya, Danimarka, Avusturya, Amerika, Avustralya, Belçika ve İngiltere gibi batı ülkelerinde de yayılabilmektedir.³⁶ Söz konusu ülkeler Hizbü't-Tahrîr'in terör örgütü olup olmadığı hususunda farklı tutumlar sergilemişlerdir. Sözgelimi İngiltere, Amerika ve Avustralya'da siyasî konularda radikal görüşlere sahip olduğu gerekçesiyle partinin bazı faaliyetlerine sınırlamalar getirilmiş; fakat şiddete başvurmadığı, bu nedenle terör ve suç örgütü sayılamayacağı ifade edilerek yasaklanmamıştır.³⁷ Bununla birlikte bazı siyasiler, Hizbü't-Tahrîr'in radikal görüşlere sahip olduğunu ve birtakım silahlı eylemlere karıştığını iddia ederek terör örgütleri listesine alınıp yasaklanması gerektiğini savunmuşlardır.³⁸ Dolayısıyla Hizbü't-Tahrîr bu ülkelerde toplum için bir tehdit unsuru olarak görülmüş, faaliyetlerine bir takım sınırlamalar getirilmiş, fakat yasaklanmadığı için meşru bir

²⁸ Hizbü't-Tahrîr'e göre Müslümanların kendi aralarında tek bir çatı altında birleşmesi gerektiği için İslâm esası üzerine olmayan veya İslâm hükümleri ile çelişen bir esasa dayanan Birleşmiş Milletler (BM), Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu (IMF), Uluslararası Adalet Divanı (ICJ) gibi uluslararası kuruluşlara katılması câiz değildir. Aynı şekilde Müslümanların Arap Konferansı, İslâm Konferansı ve Ortak Savunma Paketi gibi örgütlere ve bölgesel paktlara katılmaları da câiz değildir. Çünkü bu örgütler, ABD gibi büyük devletlerin kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için kullandıkları birer araç konumundadır. Bk. Nebhânî, *Nizâmü'l-İslâm*, 127-28; Komisyon, *Anayasa Mukaddimesi 2: 273*; Komisyon, *Hizbü't-Tahrîr*, 88.

²⁹ Hrair Dökmeciyan, *Arap Dünyasında Köktencilik*, trc. M. Karahanoğlu (İstanbul: İlke yayıncılık, 1992), 110.

³⁰ Köse, "Hizbü't-Tahrîri'l-İslâmî", 185.

³¹ Partinin İran'daki şubeleri, daha çok İran, Irak ve Türkiye'deki Kürt kökenli oluşumları desteklemeyi ve bağımsız bir Kürt devleti kurmayı amaçlamıştır. Ağırlıklı olarak Türkiye eksenli çalışan bu örgüt, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da faaliyet göstermektedir. Buna benzer bir Hizbü't-Tahrîr şubesi de, Kuzey Irak merkezli olup, Türkiye'de 1984'lü yıllarda gündeme gelmiştir. PKK ile işbirliği içerisinde olmuştur. Emin Demirel, *Dünyada Terör* (İstanbul: IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, 2000), 80-82.

³² Bu beyannamelerde ele alınan temel sorun Türkiye'nin mevcut hali ile Batı'nın bir maşası haline getirilmesi ve batının temel amacının ise İslâm'ı yok etmek istemesidir. Bu sorunların ortadan kaldırılması için Müslümanların kendi aralarında birleşerek Hilâfet Devleti'ni kurmaları önerilmiştir (Başer, *Ortadoğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, 155, 159, 200; Baran, *Hizb ut-Tahrir: İslam's Political Insurgency*, 35).

³³ 1967'den itibaren dinamik etkisini yitirmeye başlamış, özellikle 2003'te genel müdürün Amir Yılmaz Çelik'in da aralarında bulunduğu 93 üyesi ile 2009'da 200 üyesinin tutuklanmasıyla etkinliğini ve önemini neredeyse tamamen kaybetmiştir. Fakat siyasal talepleri olan sonraki hareketlere örnek oluşturmuştur. Baran, *Hizb ut-Tahrir: İslam's Political Insurgency*, 34-35; Ahmed and Stuart, *Hizb ut-Tahrir*, 51.

³⁴ Bkz. <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/BireyselKarar/Content/3485044b-28e1-4c56-8523-0ba20d6cadb5? exclude Gerekece=False&wordsOnly=False>.

³⁵ Sözgelimi Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan, Bangladeş, Ürdün, Pakistan, Afganistan, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Tunus, Cezayir, Kuveyt, Mısır, Irak, İran ve Suriye gibi ülkelerde terör örgütü sayılıp kapatılmıştır. Cühenî, *el-Mevsû'atü'l-müeyyese*, I: 346; Baran, *Hizb ut-Tahrir: İslam's Political Insurgency*, 34; Ahmed and Stuart, *Hizb ut-Tahrir*, 51-52, 54-55, 117; Whine, "Is Hizb ut-Tahrir Changing Strategy or Tactics?", 7.

³⁶ Cühenî, *el-Mevsû'atü'l-müeyyese*, I: 346.

³⁷ Ahmed and Stuart, *Hizb ut-Tahrir*, 33, 111-14, 143.

³⁸ Hizbü't-Tahrîr mensuplarının İngiltere ve diğer ülkelerde gerçekleşen silahlı eylemler ile ilişkileri hakkında bk. Ahmed and Stuart, *Hizb ut-Tahrir*, 29-31, 147-50.

siyasi hareket olarak varlığını devam ettirmiştir. Buna mukabil Almanya ve Danimarka'da partinin hem İsrail ve Yahudi karşıtı (Anti-Semitik) söylemlere sahip olduğu³⁹ hem de yasalara aykırı faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle terör örgütü kabul edilip kapatılmıştır.⁴⁰

4. Faaliyet Alanları

Hizbü't-Tahrîr, genel olarak terörü reddetmekte, silahlı eylemlere ve şiddete başvurmamıştır. Daha çok dinî yayınlar⁴¹ ile kendisini tanıtmış ve çalışma alanı olarak Kur'an kursları gibi din eğitimi veren kuruluşlara odaklanmıştır.⁴² Ayrıca fikirlerini vaaz, konferans ve paneller ile el ilanları, dergiler ve web sitelerinde de açıklayarak yaymaya çalışmışlardır. Kendi ideolojilerini tanıtmak ve taraftar toplamak için değişik konularda çeşitli kitaplar, dergiler ve broşürler yayınlamışlardır.⁴³ Parti yetkilileri faaliyetlerini barışçı ve demokratik yollarla yürüttüklerini, şiddete ve silahlı eylemlere karşı olduklarını çeşitli vesilelerle dile getirmişlerdir. Fakat uygulama böyle olmamış, parti mensuplarından bir kısmı bireysel hareket edip, şiddet içerikli eylemlerde bulunarak aşırıya gitmişler, bir kısmı da silahlı mücadeleyi metod olarak benimseyen el-Kaide gibi terör örgütlerine katılmışlar. Bu durum faaliyet gösterdikleri ülkelerde partinin söylemleri ile eylemlerinin farklı olduğu kanaatini uyandırmış ve özellikle İngiltere, Almanya ve Danimarka'da şiddet içerikli ve silahlı eylemlerde buldukları gerekçesiyle parti mensuplarından bazıları tutuklanmıştır.⁴⁴ Öte taraftan Orta Asya, Güney Asya ve Arap ülkelerinde parti mensuplarına karşı daha sert bir tutum sergilenmiştir. Söz konusu bölgelerde gerçekleşen ve birçok insanın ölmesine neden olan bir dizi terör eylemi gerçekleşmiş, devlet yetkilileri ve güvenlik birimleri tarafından yürütülen soruşturmalarda bu terörist olayların arkasında Hizbü't-Tahrîr gibi radikal grupların olduğu tespit edilmiştir. Bu gelişmeler neticesinde Hizbü't-Tahrîr terör örgütü kabul edilerek kapatılmıştır.⁴⁵

5. Hizbü't-Tahrîr'in Kelâmcılara Bakışı

Hizbü't-Tahrîr dinî bir hüviyete sahiptir ve temel prensiplerini ve metodlarını da Kur'an ve sünneti esas alarak belirlemiştir. Bu bakımdan İslâm âleminde yoğun faaliyet gösteren partinin Müslüman toplumun din anlayışı üzerinde bir etkiye sahip olması muhtemeldir.

Bilindiği üzere dinî metinlerin anlaşılıp ve yorumlanmasında ve bilhassa İslâm inanç esaslarının doğru tespit edilip, temellendirilmesi ve savunulmasında Kelâm ilmi hayati bir öneme sahiptir. Bu bakımdan bu başlık altında parti mensuplarının ve özellikle partinin kurucusu Nebhânî'nin bu ilmi ve kelâmcıları nasıl değerlendirdiği, dinin anlaşılması nasıl bir yöntem takip ettiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Çünkü parti mensuplarına ait eserlerde bu konuya temas eden ve bunu ayrıntılı olarak ele alan kişi Nebhânî'dir. Bu sebeple konuyla ilgili partinin görüşleri onun eserleri ve fikirleri üzerinden tespit edilmeye çalışılacaktır.

5.1. Kelâm İlminin (Kelâmcıların) Temel Özellikleri ve Metodu

Nebhânî'ye göre kelâmcılar İslâm'ı müdafaa etmeye ve Kur'an'ın hükümlerini açıklamaya çalıştıkları için kelâm ilminin temeli Kur'an'a dayanır. Fakat kelâmcılar her ne kadar Kur'an'ı temel alsalar da onların takip ettikleri yöntem Kur'an yöntemi değildir. Çünkü onlar, muhaliflere karşı mücadele etmek için önce felsefeyi öğrenmişler, daha sonra onlara karşı İslâm akidesini savunmak ve bu konuda deliller getirmek için felsefeden istifade etmişlerdir. Bu suretle felsefî metoda dayalı kendilerine has yeni bir metod geliştirmişlerdir.⁴⁶ Bir diğer ifadeyle ona göre kelâmcılar İslâm dışı dinlere karşı İslâm'ı savunurken hasımlarını taklit etmişler, onların metodlarından istifade etmişlerdir. Bu suretle dinin temel konularından daha ziyade felsefî konularla meşgul olmuşlardır. Yani yöntemleri gereğince genelde muarızlarının bilhassa

³⁹ Bu konudaki görüşleri hakkında detaylı bilgi için bk. Baran, *Hizb ut-Tahrir*, 28-29.

⁴⁰ Ahmed and Stuart, *Hizb ut-Tahrir*, 117; Baran, *Hizb ut-Tahrir: İslam's Political Insurgency*, 34.

⁴¹ Partinin düşünce ve kültür yapısını oluşturan temel kitaplar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Komisyon, *Hizbü't-Tahrîr*, 26-28; Cühenî, *el-Mevsû'atü'l-müeyyessere*, I: 346.

⁴² Demirel, *Dünyada Terör*, 82.

⁴³ Yeken, *İslâmî Hareketin Problemleri*, 210-11. Hizbü't-Tahrîr'in bu yayınları arasında partinin kurucusu Nebhânî'nin eserleri, birkaç dilde yayımlanan *el-Hilâfe* adlı dergi ve Beyrut'ta çıkan *el-Hadâre* adlı haftalık bir gazetesi başta gelmektedir. Bunların dışında Hizbü't-Tahrîr'in faaliyette bulunduğu her ülke ve şehirlerde fikirlerini yaymak için kendilerine ait resmi web siteleri oluşturmuşlardır. Bu sitelerden bazıları şunlardır: <http://www.hizb-ut-tahrir.org/>; <http://www.hizb-ut-tahrir.info/>; <http://www.Hilâfet.com/html/ht/trf.html>; www.hizb.net; www.hizb-russia.info; www.kalifat.com; www.albadil.edaama.org; www.hizb-ut-tahrir.dk; www.hizb-americana.org.

⁴⁴ Farouki, "Hizb ut-Tahrir", s. 47-48; Whine, "Is Hizb ut-Tahrir Changing Strategy or Tactics?", 5-6.

⁴⁵ Ahmed and Stuart, *Hizb ut-Tahrir*, 51-52, 54-55, 117; Whine, "Is Hizb ut-Tahrir Changing Strategy or Tactics?", 7; Sabri Hizmetli, "Orta Asya'da Misyonerlik Faaliyetleri ve Zararlı Dinî Akımlar", *Orta Asya'da İslâm* içinde, haz. Muhammet Savaş Kafkasyalı (Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2012), 3: 1528-29.

⁴⁶ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dârü'l-Ümmet, 2003), I: 53.

filozofların felsefî yöntemlerini alıp, onlar üzerinden dinî konuları açıklamaya çalışmışlar, böylece Kur'an metodunu terk etmişlerdir.

Nebhânî'ye göre kelâmcıların üç temel özelliği vardır. Bunlardan biri Aristo mantığına dayalı “delillere” aşırı güvenmeleridir. İkincisi duyular ötesinde bulunan, hissedilmeyen şeyler üzerine önermeler oluşturmalarıdır. Yani bilinmeyen veya duyuların ötesinde bulunan bir şeyi (gâibi) bilinen yahut duyularla algılanan bir şeye (şâhîde) kıyas etmeleridir.⁴⁷ Üçüncüsü ise araştırmalarında ulaşılan sonuçlara uymayan âyetleri kendi görüş ve isteklerine göre te'vil etmeleridir.⁴⁸ Nebhânî, kelâma ilişkin eleştirilerini de bu üç temel husus etrafında yöneltmiştir.

5.2. Kelâmcılara Yönelik Eleştirileri

Nebhânî, kelâm ilminin temel özelliklerini açıkladıktan sonra, bu ilme bilhassa metod ve yöntem bakımından eleştiriler yöneltmiştir. Ona göre kelâm metodu hem Kur'an ve sünnetin metoduna hem de ashabın metoduna uymamaktadır. Ayrıca araştırma ve delil getirme konularında taklid ettikleri filozoflarının metodlarına da ters düşmektedir.⁴⁹ Bu nedenle o, kelâmcıları hem Kur'an hem de felsefî metod bakımından eleştiriye tabi tutmuştur. Onun bu konudaki eleştirilerini şu şekilde özetleyebiliriz.

5.2.1. Kelâm Metodunun Kur'an'a Aykırı Olması

Nebhânî'ye göre Kur'an metodu insan fitratını esas alır. Bu nedenle Kur'an, insanları İslâm'a davet ederken onlara fitratlarına uygun bir şekilde hitap eder. Ayrıca Kur'an metodu akli daesas alır. Nitekim bazı âyetlerde⁵⁰ insanların özellikle akıllarına hitap edilmiş, kendilerinden görünür âlemin nasıl yaratıldığı üzerinde tefekkür etmeleri istenmiştir.⁵¹ Nebhânî'ye göre insan fitratını ve aklını esas alan bu metoddaki Allah'ın kudreti, ilmi ve iradesinin insanın fitrî yapısına ve aklın ilkelerine göre ispatı vardır. Bu bakımdan Kur'an metodu fitrata ve akla en uygun olan metoddur. Dolayısıyla her insan bütün benliği ve iç dünyasında Kur'an'ı dinlerse doğru yolu bulabilir. Hatta ateistler bile onu akledebilir ve ona iman edebilir. Bu metod insanlar arasında eğitilmiş eğitimsiz, avam-havas ayırımı yapmaksızın her insanın fitratına uygundur.⁵² Fakat kelâmcılar bu metodu terk etmişler, bunun yerine felsefeden etkilenerek kendilerine has bir metod benimsemişlerdir. Ona göre kelâmcıların Kur'an metodunu terk etmelerinin en önemli delili akli esas alarak müteşâbih âyetleri kendi isteklerine uygun düşecek şekilde te'vil etmeleridir. Bu nedenle Nebhânî, müteşâbihlerin te'vil edilmesine karşı çıkar ve bu konuda kelâmcılara eleştiriler yöneltir.

Nebhânî'ye göre, te'vil metodu kelâmcıların en belirgin özelliklerinden biridir.⁵³ Örneğin onlar Allah'ın mekândan, yünden ve zamandan münezzeğ olduğunu savunmuşlardır. Bu tezlerinden hareketle de Allah'ın semada olduğunu,⁵⁴ arşı istilâ ettiğini⁵⁵ ifade eden âyetleri te'vil ederek kendi görüşlerine uydurmaya çalışmışlardır. Ayrıca “Allah'a yön izafe edilemeyeceği” görüşünü ileri sürerek rü'yetullahın (Allah'ın görülebilmesi) mümkün olmadığını söylemişler,⁵⁶ Kur'an ve hadislerde Allah'ın görüleceğini

⁴⁷ Kelâmcıların takip ettikleri bu metod “Kıyâsü'l-gâib ale's-şâhid” olarak bilinmektedir. “Aynı anlamı ve illeti taşıyan iki şeyin aynı hükmü, aynı anlam ve illeti bulunan iki şeyin de farklı hüküm alması” şeklinde de tanımlanan bu metod ve kıyas kelâmcılar tarafından en çok kullanılan bir istidlâl tarzıdır. Bu metod ile kelâmcılar bilinen hareket ederek bilinmeyene ulaşmayı hedeflemişlerdir. Başta Mu'tezile olmak üzere Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye âlimleri ilâhiyyât konularını, bilhassa sıfat teorilerini gâibin şâhîde kıyas edilmesi yoluyla kanıtlamaya çalışmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “İstidlâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 23 (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 325-28.

⁴⁸ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 56.

⁴⁹ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 53.

⁵⁰ Bk. el-Hacc 22/73; en-Neml 27/62; ez-Zâriyât 51/21; Abese 80/24-31; et-Târık 86/5-7.

⁵¹ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 53.

⁵² Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 54.

⁵³ Te'vil kelimesi bir şeyi ilmen veya fiilen kendisinden kastedilen manaya çevirmek veya bir lafzı zâhir manasından muhtemel olan başka bir manaya yorumlamaktır (Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'an* (Beyrut: Dârü'l-İhyâ, 2002), 36; Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü'l-ta'rifât*, nşr. M. Abdurrahman Maraşlı (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2003, 112). Te'vil, kelâm ilminde daha çok tenzih-tevhid çizgisinde tartışılan başta Allah'ın haberî sıfatları olmak üzere diğer isim ve sıfatları konusunda uygulama alanı bulmuştur. Bir diğer ifadeyle kelâm âlimlerinin çoğu zahiri anlamlarıyla anlaşıldığı durumunda insanları teşbih ve teccime götüreceği olan müteşâbih sıfatları, te'vile başvurarak Allah'ın zatına uygun şekilde yorumlayıp, sıfatlarda aşırılığı ifade eden teşbih ve teccim problemini çözmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda Kur'an'da “Allah'ın eşi ve benzeri yoktur” (eş-Şûrâ 42/11) şeklinde O'nun ne olmadığından bahseden ifadeleri muhkem âyetlerden saymışlardır. Muhkemleri de Kur'an'daki mesajın temeli olan tevhid inancını vurgulayan âyetler olarak kabul etmişler, müteşâbih âyetleri de muhkem âyetler çerçevesinde yorumlamışlardır. Kelâm ilminde te'vil ve uygulama alanları hakkında geniş bilgi için bk. Sabri Yılmaz, *Kelâm'da Te'vil Sorunu* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2009).

⁵⁴ Bk. en-Nahl 16/ 50; es-Secde 32/5; el-Mülk 67/16-17.

⁵⁵ Bk. el-Bakara 2/29; el-A'râf 7/54; er-Ra'd 13/2; Tâ-hâ 20/5; Fussilet 41/11; el-Hadid, 57/4.

⁵⁶ Nebhânî'nin burada kastettiği kelâmcılar Mu'tezile mensuplarıdır. Çünkü onlar, sadece cisim olan şeylerin görülebileceğini, Allah'ın ise cisim olmadığını, bu nedenle görülmesinin muhal olduğunu ileri sürmüşler ve bu görüşlerini akli ne nakli delillerle ispatlamaya çalışmışlardır. Söz gelimi onlara göre “...Gözler O'nu göremez...” (el-En'âm 6/103) ve “...Beni göremezsin...” (el-A'râf 7/143) gibi benzeri âyetlerde geçen “idrâk” lafzı Araççada göz (basar) kelimesiyle

ifade eden⁵⁷ âyetleri de kendi görüşlerine uygun olarak te'vil etmişlerdir.⁵⁸ Nebhânî'ye göre kelâmcılar te'vil'i benimseyerek kendilerinden öncekilerin (selefin) yolunu terk etmişler ve bu konuda hata etmişlerdir.⁵⁹ Ayrıca dinî araştırmalarında bu metodu benimsemekle idrak edilebilen (şâhid) ve edilemeyen (gâib) her şeyi akılla açıklamaya çalışmışlardır. Böylece onlar Kur'an'ı değil akli esas almışlardır. Nebhânî'ye göre bu durum bütün nassların ölçüsüz olarak te'vil edilmesine, bu da kelâmcılar arasında büyük ihtilafların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sözelimi kelâmcılardan bir kısmı (Mu'tezile) insanın davranışlarını kendi isteği ile yaptığını kabullenerek "cebr" ile ilgili nassları⁶⁰ karşı grup (Cebriyye) da "cebr" görüşünü ispat etmeye çalışırken "ihtiyar" ile ilgili nassları te'vil etmiştir.⁶¹ Bunların dışındaki üçüncü bir grup (Ehl-i Sünnet) da iki grubun görüşlerini yeni bir görüş⁶² ile uzlaştırmaya çalışmıştır.⁶³

Metod bakımından kelâmcıları eleştiren Nebhânî, görüldüğü üzere muhteva bakımından tenkit etmiş, bu çerçevede ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'ıyyât gibi dinin temel konularında, kelâmcıların farklı görüş ve sonuçlara ulaştığına dikkat çekmiştir.⁶⁴ Ona göre kelâmcıların kendi aralarında ihtilafa düşmeleri benimsedikleri metodlarının hatalı ve geçersiz oluşunun en önemli delilidir.⁶⁵ Nebhânî bu görüşünü Hz. Peygamber, ashap ve tâbiîn döneminde Müslümanların bu tür âyetleri te'vil etmeksizin olduğu gibi kabul ettiklerini örnek göstererek temellendirmeye çalışır. Ona göre bu âyetler, tafsilatsız ve genel olarak gelmiş, eşyaları icmalî bir şekilde kısaca nitelemiş veya bazı olayları dile getirmek için özel bir şekilde inmiştir. Bu sebeple Nebhânî, bu tür âyetlerin zahîrî anlamları dışında hakiki anlamlarını Allah'tan başka kimsenin

---

kullanıldığı takdirde sadece "rû'yet/gözle görme" anlamına gelir. Mezkûr âyetlerde bu tür görme yani Allah'ın gözle görülmesi nefyedilmiştir (Bk. Kâdî Abdülcebâr el-Hamedânî, *Şerhu'l-usûlü'l-hamse*, nşr. Hüseyin b. Ebû Haşim (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2001), 156, 161, 166 vd.). Mu'tezile'nin dışında Râfiziyye, Neccâriyye, Zeydiyye, Cehmiyye ve Hâriciyye gibi mezhepler de benzer gerekçelerle rû'yetullahı inkâr etmişlerdir. Bunlara mukabil Ehl-i Sünnet rû'yetullahı aklen mümkün, naklen vâcib kabul etmiştir. (Bk. Ebû'l-Hasen Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn vehitlâfu'l-musallîn*, nşr. Nevâf el-Cerrâh (Beyrut: Dâru Sâdır, 2006), 98, 130; Abdülkâhir Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Metebetu Dâri't-Türâs, 2007), 119, 205; Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Kitâbü't-temhîd li kavâidi't-tevhîd*, thk. C. Hasen Ahmed (Kahire: Dâru't-Tabakâtu'l-Muhammediyye, 1986), 217; Nureddîn es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, trc. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 92.

⁵⁷ Bk. el-En'âm 6/103; el-A'râf 7/143; el-Kıyâmet 75/22-23.

⁵⁸ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 56. Krş. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-usûlü'l-hamse*, 155, 161, 166 vd.

⁵⁹ Mütüşâbih âyetleri bilhassa haberî sıfatları te'vil etme yönteminin Ehl-i Sünnet kelâmında sistemli şekilde kullanılması İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî (ö. 478/1085) sayesinde gerçekleşmiştir. Nitekim Cüveynî'nin haberî sıfatlarla ilgili *Kitâbü'l-irşâd* adlı eserinde yaptığı açıklamalar bu görüşü destekler mahiyettedir. O, kendisinden önceki Eş'ârîlerin sıfatlar konusunda isbat metodunu benimseyip, te'vil'den uzak durduklarına işaret ederek konuyla ilgili şu açıklamayı yapar: "İmamlarımızdan bir kısmı, yedeyn, ayn ve vech kelimelerinin Allah Teâlâ'nın sabit sıfatları olduğunu, bunların akılla değil, nakil yoluyla bilinebileceklerini kabul ederler. Bize göre doğru olan, yedeyn ifadesinin kudrete, ayn'ın görmeye ve vech'in de vücûda hamledilmesidir." Cüveynî daha sonra söz konusu bu sıfatların zahîrî anlamlarıyla anlaşılması gerektiğini ileri sürenlerin görüş ve delillerini naklede ve bunların yanlışlığını ispatlamaya çalışarak, yedeyn, ayn ve vech gibi haberî sıfatların Allah'ın zâtına uygun bir şekilde te'vil edilmesi gerektiğini söyler (İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd*, nşr. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 67 vd.). Kendisinden sonra Gazzâlî (ö. 505/1111), Ebû'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115), Fahrreddîn er-Râzî (ö. 606/1209), Beyâzîzâde (ö. 1097/1686) gibi Mütüşâbih kelâmcılar Cüveynî'nin bu yöntemini devam ettirmişlerdir. Dini metinlerin anlaşılması konusunda detaylı bilgi için bkz. Abdulhan Ünlüsoy, *Sözedimleri Kuramı Açısından Din Dili* (Bursa: Emin Yayınları, 2017).

⁶⁰ Mu'tezile kaderin belirleyicisi olarak insanı kabul etmiş, Allah'ın bunda hiçbir müdahalesinin olmadığını ve insanın bütün fiillerinde özgür olduğunu savunmuştur. Bk. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-usûlü'l-hamse*, 522 vd.; Bağdâdî, *el-Fark*, 119; Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, nşr. Muhammed Fehmi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1: 38.

⁶¹ Cebriyye, insanın kaderinin önceden takdir edilip belirlendiğini, bu anlamda insanın iradesinin olmadığını ve bütün fiillerini yapmaya mecbur olduğunu ileri sürmüştür (Eş'ârî, *Makâlât*, 164; Bağdâdî, *el-Fark*, 209; Şehristânî, *el-Milel*, 1: 74-75).

⁶² Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğunluğu (özellikle Mâtürîdî geleneği) kader problemini çözmek için kula ait fiilleri halk (yaratma) ve kesb (kazanma) şeklinde iki kısımda değerlendirmişlerdir. Allah'ın kulda kendi kudret ve irâdesi olmadan yarattığı fiile halk; yine Allah Teâlâ'nın kulda kendi kudret, irâde ve ihtiyarıyla yarattığı fiile de kesb denir. Bu anlamda Allah'ın fiilini ifade etmek için "halk", kulun ihtiyarı fiilini için de "kesb" lafzı kullanılır. Bu anlayışa göre ister hayır ister şer olsun kulların bütün fiilleri Allah tarafından yaratılmıştır. Fiiller kesb (kazanma) yönünden insana, halk (yaratma) yönünden Allah'a aittir. Bu anlamda kul kâsib, Allah hâlikdir. Bk. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, trc. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2009, 286, 390 vd.; Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Kitâbü't-temhîd*, 278, 282, 331 vd.; Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 135-138, 155; Ramazan Biçer, *Akl ve İrade Kapısı İmam Mâtürîdî* (İstanbul: Erdem Yay., 2018), 91 vd.

⁶³ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 57.

⁶⁴ Nebhânî, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet dahil bütün kelâm âlimlerini Allah'ın sıfatları, kaza-kader, hidâyet-dalâlet, insan fiillerinin yaratılmışlığı, ecel ve rızık gibi birçok konuyu izah ederken Kur'an'ı değil akli ve felsefî esasları esas almakla itham etmiş, bu yönde onlara karşı sert eleştiriler yöneltmiştir. Bu eleştirileri için bk. Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 67-129.

⁶⁵ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 56-57.

bilemeyeceğini, dolayısıyla müteşâbihlerin te'vil edilmeyip olduğu gibi kabul edilmesi ve zahiri anlamlarına teslim olunması gerektiğini söyler.⁶⁶ Nebhânî, bu görüşünü temellendirmek için müteşâbihlerin te'vilinin Kur'an'da yasaklandığını söyler ve "...Kur'an'ın bazı âyetleri muhkemdir.⁶⁷ Bunlar Kitab'ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir.⁶⁸ Kalplerinde eğrilik olan kimseler, fitne çıkarmak ve onu te'vil etmek için ondaki müteşâbih âyetlerin peşine düşerler. Oysa onların te'vilini ancak Allah bilir..."⁶⁹ âyetini bu görüşüne delil gösterir. Nebhânî'ye göre bu âyet, müteşâbihlerin anlamlarını sadece Allah'ın bileceğini haber vermektedir. Ayrıca bu tür âyetler indiği zaman Hz. Peygamber onları insanlara tebliğ etmiş, Müslümanlar da bunlara olduğu gibi iman etmişler, bu konuda te'vil cihetine gitmemişler, onların zahiri anlamlarıyla yetinmişlerdir.⁷⁰ Öte taraftan Hz. Peygamber'in ashabi müteşâbihler hakkında detaylı açıklamalarda bulunmayı ve tartışmayı hoş karşılamamışlar, bu tür girişimlerin İslâm'a faydadan çok zarar vereceğini düşünmüşlerdir. Nebhânî, ashabin müteşâbih âyetler karşısında benimsedikleri bu yöntemin hicri II. asra kadar devam edebildiğine, bu tarihten sonra terk edildiğine dikkat çeker. Bu çerçevede o, kelâm metodunun İslâm düşüncesine girmesiyle Kur'an ve selef metodunun terk edildiğine işaret eder. Ona göre kelâmcılar müteşâbih âyetlere, tafsilata girmeksizin ve te'vil etmeksizin topluca iman etmemişler, "irade" ve "cebr"den bahseden ve zahirî manalarıyla teşbih ve tecişim⁷¹ fikrine imkân tanıyan veya aralarında çelişki varmış gibi görünen bütün âyetleri te'vil etmişler, bu suretle selefîn yolunu⁷² terk edip ve kelâm metodunu benimsemişlerdir. Nebhânî'ye göre kelâmcıların bu yöntemi kendilerini her meselede re'ye ve te'vile başvurmaya sevk etmiştir.⁷³

Burada bir hususa dikkat çekmek istiyoruz. Nebhânî'nin yukarıda zikrettiğimiz eleştirilerine katılmak mümkün değildir. Çünkü kelâmcıların te'vil yöntemi kuralsız, mesnetsiz ve keyfî yorumlamalar değil, delile dayanan bilgi kaynakları çerçevesinde, lafzın zahiri sınırlarını aşmayan, dil kuralları ve din mantığı içerisinde yapılan ve naklin bütünlüğünden kaynaklanan ihtiyaçlar doğrultusunda gerçekleştirilen bir anlamlandırma faaliyetidir. Bu ölçüleri aşan ve yorumlamada aşırılık veya keyfîlik sınırlarını zorlayan te'viller bâtinî, gnostik veya ezoterik yorum biçimleridir. Şîa'nın ve tasavvufun bazı kolları arasında yer alan Bâtinî grupların bu tür te'vil yöntemleri ve anlayışları Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet tarafından hiçbir şekilde tasvip ve tatbik edilmemiştir.⁷⁴ Kaldı ki kelâmcıların bu yöntemine başvurmalarının temel amacı bir

⁶⁶ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 55.

⁶⁷ Muhkem ifadesi lafız yönünden herhangi bir şüphe taşımayan, manası açık, kesin ve belli olan lafızlardır (İsfehâni, *el-Müfredât*, 133; Cürcânî, *Kitâbu't-ta'rifât*, 238).

⁶⁸ Müteşâbih kelimesi lafız veya mana açısından başkasına benzediğinden anlamı açık olmayan, birden fazla manaya gelen ve bu sebeple anlaşılmasında güçlük bulunan lafızlardır (İsfehâni, *el-Müfredât*, s. 263; Cürcânî, *Ta'rifât*, 280).

⁶⁹ Âl-i İmrân 3/7.

⁷⁰ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 55-56.

⁷¹ Kelâm literatüründe teşbih Allah'ı yaratılmışlara ve maddî varlıklara benzetme inancını; tecişim ise Allah'a cisim isnat edip, O'nu cisim olarak kabul etme inancını ifade etmek için kullanılan bir kavramdır.

⁷² Selef metodu ve Selefiyye hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Selim Yılmaz, "İslami Düşünce Tarihinde Bir Anlama Biçimi Olarak Selefîlik Üzerine Bir Deneme", *İnsan ve Toplum Bilimleri, Araştırmaları Dergisi* 3/3 (2014): 532-555.

⁷³ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 56. Bilindiği üzere İslâm düşünce tarihinde müteşâbih âyetlerin anlaşılmasına ilişkin kelâm âlimleri iki ayrı metod benimsemişlerdir. İlkini müteşâbih âyetler karşısında aczini itiraf ederek, bunların te'vili için aklın kullanılmasını doğru bulmayan, tâzim ve teslimiyetle imanı esas kabul eden selefîn yolu; diğerini naklin anlaşılmasında aklın kullanılmasını gerekli ve daha uygun gören halefîn yolu temsil etmektedir. Selef âlimleri, Âl-i İmrân 3/7. âyetini "...Halbuki müteşâbih âyetlerin te'vilini ancak Allah bilir..." şeklinde yorumlayarak müteşâbih âyetlerin anlamlarını anlamada insanların aciz kaldığını, bu tür ifadelerin ne anlama geldiğini ve neye delalet ettiğini sadece Allah'ın bileceğini, bu nedenle bunların anlamlarını Allah'a havale edip, bizlere düşen şeyin sadece onlara olduğu gibi iman etmemiz gerektiğini savunmuşlardır. Buna mukabil Halef âlimleri, aynı âyeti "Halbuki müteşâbih âyetlerin te'vilini ancak Allah ve ilimde yüksek pâyeye erişenler bilir..." şeklinde yorumlayarak müteşâbih ifadelerin Kur'an'ın temel prensiplerine uygun, akli delillere ve Arapça gramer kurallarına ters düşmeyecek biçimde te'vil edilmesi gerektiğini savunmuşlardır (Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 70; Metin Yurdagür, "Haberî Sıfatları Anlamada Metod", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1984): 134 vd.; Ömer Aydın, "Haberî Sıfatları Anlama Yolları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999): 152). Selef yöntemi, Hasan Basrî (ö. 110/728), Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765), Ebû Hanîfe (ö.150/767), Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi âlimler tarafından benimsenmiştir (Bağdâdî, *el-Fark*, 319-320; Şehristânî, *el-Milel*, 1: 80). Halef yöntemi başta Cüveynî olmak üzere Gazzâlî (ö. 505/1111), Ebû'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115), Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1209), Beyâzîzâde (ö. 1097/1686) gibi kelâmcılar tarafından benimsenmiştir (Cüveynî, *Kitâbu'l-irşâd*, 67-70; Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 67-69; Fahreddîn er-Râzî, *Esâsu't-takdis*, nşr. Ahmed Hicâzî Sekkâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâtü'l-Ezheriyye, 1986), 151-168). Nebhânî'nin konuyla ilgili eleştirilerine genel olarak bakıldığında onun bu iki metod arasında tercihini selef metodundan yana kullandığı anlaşılmaktadır. Zira o, tıpkı selef gibi müteşâbih âyetlerin te'vil edilmesine karşı çıkmış ve bu yaklaşımla selef yolunu devam ettirmiştir.

⁷⁴ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Gazzâlî, *Fedâihu'l-bâtiniyye*, thk. Muhammed Ali Kutub (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2001); Sabri Erdem, *Kelâmda Te'vil Sorunu* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2009).

yandan avamı teşbihe düşmekten korumak, diğer taraftan aşırı yorumların önüne geçip te'vile bir sınırlama getirmektir.⁷⁵

5.2.2. Kelâm Metodunun Hissî/Tecrübî Esaslar Yerine Felsefe ve Mantık İlminin Esaslarına Dayalı Kanıtlar Getirmesi

Nebhânî'ye göre kelâmcıların düştükleri hataların temelinde, akaid konularını Yunan felsefesi ve Aristo mantığının ilkelerine göre anlamaya ve temellendirmeye çalışmalarıdır. Bu nedenle onun en önemli eleştirileri kelâmcılar tarafından Aristo mantığının inanç esaslarının temellendirilmesinde rasyonel ispat kriteri olarak kullanılmasına yönelik olmuştur.⁷⁶ Eleştirilerinin genel çerçevesini ise felsefe ve mantığın dinî konularda kullanılması ve mantığa dayalı önermelerin kesin doğrular olarak kabul edilmesi oluşturur. Çünkü ona göre kelâm âlimleri kendi görüşlerini ispatlamada kullandıkları delil ve burhanlarını felsefî ve mantikî esaslara göre oluşturup, mutlak doğrular olarak benimsemişlerdir. Böylece onlar Kur'an, sünnet ve selefin metodunu terk etmişler, bunun yerine filozofların yöntemini benimsemişlerdir. Nebhânî'ye göre kelâmcıların bu metodu kişinin tefekkür edip iman etmesine ya da imanını kuvvetlendirmesine yol açmamakta; sadece kişinin birtakım bilgilere sahip olmasını sağlamaktadır. Bilgi ise tefekkür ve imandan farklı şeylerdir.⁷⁷

Diğer taraftan Nebhânî'ye göre kelâm metodu iki yönden de hatalı ve geçersizdir: Birincisi bu metod, Müslüman bir kimsenin Allah'ın varlığına burhanlar getirebilmesi için mantık ilmini bilmesini zorunlu kılmaktadır. Buna göre mantığı bilmeyen bir Müslüman, akidesinin doğruluğuna burhanlar getirmekten aciz kalmaktadır. Halbuki mantığın dinî konularda kullanılması hatalı ve yanlıştır. Çünkü ona göre bu ilim ne dinî ilimlerde ve ne de bu İslâm akidesinin doğruluğunu ispatlamak için deliller ve burhanlar ortaya koymada yeri vardır. İslâm geldiğinde bu dine inanan ilk Müslümanlar, mantık ilmini bilmedikleri halde onu benimseyip tebliğ etmişler ve akîdelerinin doğruluğuna mantığa ihtiyaç duymaksızın kesin deliller getirmeye muvaffak olmuşlardır. Bir diğer ifadeyle ne Hz. Muhammed ne de ona iman eden ilk Müslümanlar bu ilmi kullanmışlardır. İşte bu durum, mantık ilminin İslâmî ilimlerde yer almasına gerek olmadığını ve İslâm inancının doğruluğunu ispatlamada mantığa gereksinim duyulmadığını ispat etmektedir.⁷⁸ Dolayısıyla ona göre Aristo mantığını esas alan kelâm metodu Hz. Peygamber ve ashabının kullanmadığı bir yöntemdir. Bu sebeple bu metod yerine Hz. Peygamber ve ashabının kullandığı Kur'an metodu kullanılmalıdır.

Nebhânî'nin eleştiri yönelttiği bir diğer husus da kelâmcıların mantık önermelerini ve kaidelerini "tartışmasız doğrular" olarak kabul etmeleridir. Bu çerçevede o, onların kendi yöntemlerinin doğruluğu üzerinde ısrar etmelerini, kullandıkları aklî ve felsefî delilleri ve hükümleri kesin ve doğru kabul edip onlara aşırı güvenmelerini eleştirir.

Nebhânî'ye göre kelâmcılar bu konuda da yanlış düşünüp hata etmişlerdir. Çünkü mantık önermeleri her ne kadar bazı durumlarda doğru sonuçlar verse de onlarda her zaman yanılabilirlik imkânı bulunduğu için bütün olarak zan ve şüphe ifade ederler. Öte taraftan mantikî esaslar hissî ve tecrübî esasların aksine yanılığa daha elverişlidirler. Oysa akîde, bir şeyin varlığı açısından yanılma payının sızmasına imkân vermeyecek türden delillerle ispatlanmalıdır. Bu bakımdan mantığın itikadî konularda esas alınması doğru değildir. Ayrıca mantık, doğru olmayan sonuçlar ortaya koyma ihtimali her zaman karşı karşıyadır. Her ne kadar mantık, önermelerin ve dizilişinin sağlıklı ve doğru olmasını şart koşuyorsa da bir önermenin diğer bir önerme üzerine kurulması, sonucun doğruluğunu önermelerin doğruluğuna bağlı kılmaktadır. Ortaya konulan önermelerin doğruluğu ise garanti değildir. Çünkü sonuç, doğrudan doğruya his ve tecrübe yerine önermelerin birbirleri ile ilişkisine dayanmaktadır. Dolayısıyla ortaya çıkacak olan sonucun doğruluğu da kesin olmamaktadır. Buna göre mantikî delillerin her zaman yanlış sonuçlar verme ihtimali bulunmaktadır.⁷⁹ Nebhânî bu durumu şu örnekle izah etmeye çalışır: Halku'l-Kur'an (Kur'an'ın yaratılmışlığı) meselesi ile ilgili mantıken şöyle denilir: Kur'an Allah'ın kelâmıdır. Kelâm ise varlıklar âleminde birbirini takip eden harflerden tertip edilmiş birleşik sözdür. Müşâhede âleminde birbirini izleyen harflerden oluşan birleşik her söz hâdistir. Sonuç; o halde Kur'an da mahlûktur. Nebhânî'ye göre aynı mantığı kullanarak tam tersi bir sonuç elde etmek de mümkündür. Örneğin; Kur'an Allah'ın kelâmıdır ve O'nun sıfatıdır. Allah'ın sıfatı olan her şey sonsuzdur. Sonuç; öyleyse Kur'an da sonsuzdur ve gayr-ı

⁷⁵ Sait Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi ve Kelâmcılara Eleştirisi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 99, 104.

⁷⁶ Kelâmda mantık ilminin uygulanması hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Köz, "Mantık Kelâm İlişkisi", *Kelâm Öğretimi Sempozyumu Tebliğler Kitabı* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 74-96.

⁷⁷ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 58-59.

⁷⁸ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 58.

⁷⁹ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 58.

mahlûktur.⁸⁰ Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere tek bir önermede kullanılan mantıkta çelişkiler görülmektedir. Bunlar ve benzeri örneklerde de görülebileceği üzere anlaşılabilirin bir diğer anlaşılabilirine dayandırılması ile oluşturulan mantık birbiri ile çelişkili sonuçlar doğurmaktadır. Öte taraftan Nebhânî'ye göre önermelerin sıralanışı ile ortaya çıkan bu sonuçlar, hissin algılama sahası içerisine giren bir sonuç değildir. Öyleyse aklın böyle bir konuyu araştırmasına ve hakkında bir yargıya varmasına da imkân yoktur. Dolayısıyla ortaya konulan sonuçlar, vakıası olmayan varsayıma dayalı sonuçlardır. Bu nedenle Nebhânî, akıl ve duyularla bilinmeyen ve hissedilemeyen konuların aklen araştırılmasının doğru olmadığını söyler. Bu bakımdan ona göre akıl ve duyuların ötesinde kalan Allah'ın sıfatları konusunda araştırma, yapmak O'nun zâtı hakkında araştırma yapmak demektir. O'nun zâtını araştırmak ise câiz değildir. Bununla birlikte hissedilebilir önermelerin hissedilebilir diğer önermelere dayandırılması ile oluşturulan mantıksal sonuç histe son buluyorsa, elde edilen sonuç doğrudur. Çünkü sonuç, sadece önermelere değil aynı zamanda hissetmeye dayanmaktadır. Ancak elde edilen sonucun gerçek olup olmadığı önermelerin sıralanışına bağlıdır. Hissin varlığı ise önermenin sonuçları ile gözlemlenebilir.⁸¹

Öte taraftan Nebhânî'ye göre kelâm âlimleri metodlarında mantık kurallarını esas aldıkları için kendi aralarında itikadî birçok konuda ihtilafa düşmüşlerdir. Bu nedenle onların kendi metodlarının ve görüşlerinin kesin doğru olduklarını iddia etmeleri yanlıştır. Sözelimi onlar sıfâtullah, rü'yetullah, kader-kaza, halku ef'âli'l-ibâd gibi konularda birbirinden farklı görüşler benimsemişlerdir.⁸² Eğer kelâmcıların iddia ettikleri gibi kendi yöntem ve görüşleri kesin doğru olsaydı söz konusu konularda kendi aralarında ihtilafa düşmezlerdi. Fakat onlar akılla ve Aristo mantığının esaslarına göre hareket ettikleri için birbirinden farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Şayet onlar akli değil de Kur'an ve sünneti esas almış olsalardı aralarında bu tür ihtilaflar ortaya çıkmazdı.

Netice olarak Nebhânî'ye göre yukarıda verilen örneklerde görüldüğü üzere bütün önermeler, sonuçların doğruluğunu da etkilemektedir. Önermelerin doğruluğu ise garanti değildir. Önermeler bazen hatalı sonuçlar verebilir. Bu nedenle kelâmcılar gibi delil getirmede mantıkî esaslara güvenmek yanlıştır. Bununla birlikte mantık yoluyla ulaşılan her sonucun veya her delilin hatalı olduğu da iddia edilemez. Fakat önermelerin veya elde edilen sonuçların hatalı olma ihtimali olduğu için mantıkî esaslara göre kurulan delillere güvenmek ve deliller getirmede mantığı esas almak yanlış bir tutumdur. Bu nedenle Nebhânî açısından delil getirmede doğru sonuçlar elde edebilmek için mantık yerine hissin esas alınması gerekir. Fakat önermenin doğru olması koşulu ile mantığa dayalı kanıt getirmek de câizdir. Önermenin doğru olması, hem önermenin hem de sonucun histe son bulması koşulu ile elde edilen sonuç da doğru olur. Sonucun doğruluğu, önermelerden elde edilen çıkarımın doğruluğuna bağlıdır. Ancak mantıkî önermeler her ne kadar bazı durumlarda kesin sonuçlar ortaya koysa da, içerisinde yanılabilirlik imkânı bulunduğundan dolayı bütün olarak zan ve şüphe ifade eder. Öyleyse delil getirmede hissin ve tecrübenin esas alınması gerekir. Çünkü his, bir şeyin varlığı hakkında şüpheye veya herhangi bir hataya imkân bırakmaz.⁸³

5.2.3. Kelâm Metodunun Kıyâsü'l-Gâib Ale's-Şâhid Yöntemini Kullanması

Nebhânî'ye göre kelâmcılar duyularla algılanabilen şeyleri duyularla algılanamayan şeylerle karıştırarak görünmeyeni (gâibi) görünene (şâhide) kıyaslamakta aşırılığa gitmişlerdir. Yani görünenden hareketle görünmeyeni temellendirmek amacıyla bu kıyas metodunu kullanan kelâmcılar hissedilebilen gerçeğin dışına çıkıp, Allah'ın zâtı ve sıfatları gibi hissedilemeyen metafizik alanları araştırarak Allah'ı insana kıyaslamışlardır. Örneğin dünyada insan hakkında tasavvur ettikleri adaleti, Allah'a kıyaslayarak, kul için iyi ve en iyi (salâh-aslah)⁸⁴ olan şeyi yapmanın O'na vâcip olduğunu iddia etmişlerdir.⁸⁵ Çünkü onlara göre Allah hikmet sahibidir, hikmetsiz ve maksatsız bir iş yapmaz. Hikmetsiz bir iş yapmak ise abestir, akılsızlıktır. Zira görünür âlemde hikmet sahibi olan bir kimse, bir işi ya kendisinin ya da başkasının faydalanması için yapar. Allah da faydalanmaktan münezzehe olduğu için yaptığı işi başkalarının

⁸⁰ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 59.

⁸¹ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 59-60.

⁸² Bu konudaki eleştirileri için bk. Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 58-129.

⁸³ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 60-61.

⁸⁴ Mezhepler arasında (özellikle Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasında) tartışmalı bir konu olan "Allah Teâlâ'nın kul için en iyi ve en uygun olanı yapmasının kendisine vâcip olup olmadığı" meselesi literatüründe "salâh-aslah" kelimeleriyle ifade edilmiş ve bu başlık altında ele alınıp incelenmiştir.

⁸⁵ Nebhânî'nin burada eleştiri yönelttiği kelâmcılar Mu'tezile mensuplarıdır. Çünkü "salâh-aslah" teorisi onlar tarafından oluşturulup savunulmuştur. Onlara göre kul için aslah (en iyi) olanı yapmak Allah'a vâciptir (Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûlü'l-hamse*, 351-355, 528). Buna mukabil Ehl-i Sünnet, bu fikrin Allah'ı bir şeyi yapmaya mecbur bırakmak anlamına geleceği gerekçesiyle bu görüşü kabul etmemiş, Allah'a hiçbir şeyin vâcip olamayacağını söylemiştir (Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd*, 111-112; Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Kitâbü't-temhid*, 339-340; Sâbûnî, *Mâtüridiyye Akaidi*, 149).

faidalanması için yapar. Nebhânî, onların bu görüşüm savunmakla hataya düştüklerini belirtir. Çünkü onlar yukarıda da ifade edildiği üzere gâibi şâhîde (Allah'ı insana) kıyaslayarak böyle bir sonuca ulaşmışlardır. Dolayısıyla akıl yoluyla hakkında hüküm verilemeyen, hissini algılama alanına girmeyen bu tür konuları araştırmakla çıkmaza düşüp hata etmişlerdir.⁸⁶ Bir diğer ifadeyle kelâmcılar hissedilen şeylerin algılanabileceği, Allah'ın zâtının ise algılanamayacağı dolayısıyla birini diğeri üzerine kıyas yapmanın mümkün olmayacağı gerçeğini gözden kaçırmışlardır. Nebhânî'ye göre Allah'ın adaletini insanın adaleti ile kıyaslamak doğru değildir. Çünkü koyduğu kanunlara göre âlemi idare eden, onun yaratıcısı olan Allah'ın sıfat ve fiilleri dünyadaki kanunlara göre değerlendirmek câiz değildir. Sınırlı akla sahip olan insanların adaleti ve adalet anlayışı ile ilmiyle her şeyi kuşatan âlemlerin Rabbi'nin adaleti ve adalet anlayışı birbirinden oldukça farklıdır. Bu nedenle ikisi arasında bir kıyaslamada bulunmak söz konusu olamaz. Aynı durum iyi (salâh) ve en iyi (aslah) kelimeleri ve bunların içerdiği anlamlar için de söz konusudur. Buradan hareketle Nebhânî, iyi ve güzelliğin zamandan zamana kişiden kişiye değişebileceğini ifade ederek bu görüşünü temellendirmeye çalışır. Ona göre insan bir şeyi iyi olarak görebilir, bakış açısı genişlediğinde ise bu görüşü değiştirebilir. Kaldı ki insanlar, iyi ve güzel konusunda farklı görüşler ortaya koymuşlar ve bu konuda ihtilafa düşmüşlerdir. Buradan hareketle Nebhânî, gâibin şâhîde kıyaslanmasının doğru olmadığını ve Allah'a hiçbir şeyin vâcib olamayacağını söyler. Nebhânî, bu görüşünü çeşitli âyetleri⁸⁷ delil göstererek temellendirmeye çalışır.⁸⁸ Ona göre kelâmcıların bu tür konularda hata etmelerinin sebebi takip ettikleri metodlarının yanlışlığından ve Allah'ı insana kıyaslama yanlışlarından kaynaklanmaktadır.⁸⁹

5.2.4. Kelâm Metodunun İnsanlar Tarafından Hissedilen (Şâhid) ve Hissedilemeyen (Gâib) Her Hususta Akla Araştırma Hürriyeti Vermesi

Nebhânî'ye göre kelâmcılar hakkında aklen hüküm verilmesi mümkün olmayan bazı itikadî meseleleri akılla çözmeye çalışmışlardır. Ayrıca varsayıma ve hayale dayalı konuları araştırmışlar, var olup olmadığı kesin olmayan şeyler hakkında soyut tasavvurlara göre deliller getirmişler, istidlâllerinde müşahade ve tecrübeyi bırakıp zihni ve teorik konulara yönelmişlerdir. Başka bir ifadeyle onlar akaid konularını izah ederken görünür âlemi araştırmaktan daha ziyade (cevher ve araz gibi) zihnin dışında bir karşılığı olmayan ve sadece teorik düzeyde kalan kavramları kullanmayı tercih etmişler, somut ve görünür bilgileri ihmal etmişlerdir. Nebhânî'ye göre bu durum bizleri hem aklın idrak edemeyeceği, fakat âyet ve hadislerle varlığı katî olan şeyleri inkâr etmeye hem de akıl, varlığını hayal ettiği için gerçekte var olmayan ve zan ifade eden şeylere iman etmeye götürür. Örneğin, kelâmcılar Allah'ın sıfatları ve zât-sıfat münasebeti konusunda birbirinden farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Onlardan bir kısmı zât-sıfat konusunda "Allah'ın sıfatları, zâtının aynıdır" derken bir kısmı "zâtından gayrıdır" demişlerdir. Yine kelâmcılar kendi aralarında Allah'ın ilim sıfatı hakkında da ihtilafa düşmüşlerdir. Hatta bazı kelâmcılar Allah'ın ilminin ezeliğini ve değişmezliğini inkâr ederek, ilminin değişebileceğini iddia etmişler ve O'na hâdis olma özelliği taşıyan bir ilmi izafe etmişlerdir. Halbuki O'nun ilmi değişmez. Çünkü değişen ilim sonradan meydana gelen (hâdis) ilimdir. Sonradan var olan ilim ise Allah'ın ilahlık vasfına uymaz. Zira sonradan olanla alakalı şeyin kendisi de sonradan olmuştur. Bu ise Allah için düşünülemez.⁹⁰

Diğer taraftan kelâmcılar insan fiillerinin yaratılışı meselesinde de farklı görüşler benimsemişlerdir. Nebhânî konuyla ilgili olarak onlardan bazılarının şunu iddia ettiklerini söyler: "Kul bir fiili yapmak istediğinde Allah'ın iradesi kulun fiili ile ilişkilendirir. Yani fiil, yalnızca kulun gücü ve iradesi ile yaratılmaz. Kulun gücü ve iradesi var olduğunda Allah fiili yaratır." Nebhânî bu görüş sahiplerinin "halk", "kesb" ve "ihtiyar" ismini verdikleri bu görüşlerine iman edilmesinin vâcib olduğunu ileri sürdüklerini belirtir.⁹¹ Ona göre kelâmcıların bu görüşleri de hatalı bir görüştür. Ayrıca "kul kendi fiilinin

⁸⁶ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 61-62.

⁸⁷ Bk. el-Enbiyâ 21/23; eş-Şûrâ 42/11.

⁸⁸ Nebhânî, "en iyi olanı yapmak Allah'a vâciptir" görüşünün geçersizliğini iyi ve en iyi olanın nasıl tespit edileceği ve kime göre belirleneceği hususuna dikkat çekip şu soruları yönelterek eleştirir: İnsanlar, iyi ve güzel konusunda farklı görüşler ortaya koyabiliyorken nasıl olur da Allah'ın, insanın görüşüne göre hareket etmesi istenir ve kendi açımızdan iyi ve en iyi olarak gördüklerimizi Allah'ın da yapması gerektiğini söyleyebiliriz? Görüşlerimize aklımızı hakem kıldığımızda, O'nun eşyalar hakkında yaptıklarında aklımıza göre hangi iyilikleri bulabiliriz? İblîs ve şeytanların yaratılıp insanları saptırmaları için kendilerine güç verilmesinde ne tür bir iyilik vardır? Allah niçin İblîs'in ömrünü kıyamete kadar uzattı da Hz. Muhammed'in canını aldı? Niçin İslâm hükmünü yeryüzünden kaldırdı da küfür hükmünü onun yerine koydu, Müslümanları zelil, kâfir düşmanlarını ise onlara musallat kıldı? Yaratıklar için en iyi olanlar bunlar mı? Dolayısıyla iyi ve en iyi kavramalarını kendi aklımıza ve anlayışımıza göre kıyasladığımızda hiç birinin iyi olmadığını görmekteyiz (Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 62-63).

⁸⁹ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 63.

⁹⁰ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 63-64.

⁹¹ Bu görüş Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından savunulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 286, 390 vd.; Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Kitâbü't-temhîd*, 278, 331 vd.; Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 135-138.

yaratıcısıdır” şeklinde görüşler de Nebhânî açısından yanlış bir görüştür.⁹² Kelâmcıların bu konularda yanlış görüş beyan etmelerinin nedeni aklın kavrayamayacağı bu tür konuları aklen açıklamaya çalışmış olmalarıdır. Şayet onlar duyular ötesinde olan bu tür konuları değil de duyular âlemdeki varlıkları araştırmış olsalardı ve akli da yalnızca hissedilen ve görülen şeyleri araştırmada kullansalardı, bütün mahlûkatı yaratanın Allah olmasından dolayı insan fiillerini yaratanın da O’nun olduğuna inanırlardı. Akıllarıyla oluşturdukları varsayımlara ve gerçekte olmayan şeylere inanmazlardı.⁹³ Dolayısıyla ona göre kelâmcılar ele aldıkları konular açısından da ashabin yolunu terk etmişler, İslâm akidesi içinde yer almayan konularla meşgul olmuşlardır. Örneğin Allah’ın sıfatları, rü’yetullah ve insan fiillerinin yaratılışı gibi İslâm akidesinin temel esaslarından olmayan konularla meşgul olmuşlar ve hatta bu konulara ilişkin görüşlerini inanılması gereken akide esaslarından saymışlardır. Bu tespitlerden hareketle Nebhânî, onların imanı konularda akli esas alıp ona her konuda araştırma hürriyeti verdiklerini ve duyular ötesinde kalan, aklın kavraması mümkün olmayan konuları araştırdıklarını ve bu sebeple de hatalı sonuçlara vardıklarını söyler. Ona göre bu tür konularda sadece Kur’an verileri ile yetinilmelidir, bunların akılla araştırılması câiz değildir.⁹⁴

Kelâm âlimlerinin konuyla ilgili görüşleri ve takip ettikleri metodlarına bakıldığında Nebhânî’nin bu tür eleştirileri de haklı ve tutarlı bir eleştiri görünmemektedir. Çünkü kelâmcılar eserlerinde aklın gaybî ve imanı konulardaki yetersizliğini ve beşerî bilgi kapasitesinin sınırlı oluşunu özellikle nübüvveti ve vahye olan ihtiyacı ispat ederken en önemli delillerden ve temel argümanlardan biri olarak kullanmışlardır.⁹⁵ Örneğin Hanefî-Mâtürîdî âlimleri genel olarak Allah’ın insanları akıllarıyla kendi vahdaniyetini ve rubûbiyetini bilecek bir fitrat üzere yaratmış olduğunu, bu nedenle de insanların, kendi akıllarıyla bazı temel gerçeklere ulaşabileceklerini, dolayısıyla Allah’ın varlığına iman etmekle yükümlü olduklarını savunmaktadırlar.⁹⁶ Bununla birlikte en-Nisâ 4/165. âyetinden⁹⁷ hareketle insan aklının ibadetler ve şer’î hükümler gibi bazı hususları bilmede yetersiz olduğunu, bunları bilmenin ancak vahyin bildirmesi ile mümkün olacağını belirtmişlerdir.⁹⁸

5.2.5. Kelâm Metodunun İman Esasların Araştırılması ve Açıklanmasında Kur’an’ı Değil Akli Esas Alması

Nebhânî’ye göre kelâmcılar iman ile ilgili bütün meselelerde akli esas almışlar ve bu tür meseleleri akılla izah etmeye çalışmışlardır. Sözelimi Allah’ı tenzih etme, irade hürriyeti, adalet, en iyi olanı yapma (aslah) gibi birçok meselenin izahında te’vil metoduna başvurmuşlardır. Nebhânî’ye göre te’vil metodu, Mu’tezile, Ehl-i Sünnet ve Cebriye tarafından ortak metod olarak kullanılmıştır. Çünkü aklın esas alınması, âyetlerin te’vil edilmesini zorunlu kılmıştır. Bu nedenle söz konusu mezhepler akli, Kur’an’a esas kılmakla, hem araştırma metodunda ve konularında hataya düşmüşlerdir. Eğer araştırmalarına yalnızca Kur’an’ı esas alsalardı bu hataya düşmezlerdi. Çünkü âyetlere verilecek anlamların doğruluğu akıl ile değil sadece Kur’an’ın hakemliği ile bilinebilir. Bu konuda aklın görevi yalnızca anlamaktır.⁹⁹

⁹² Bu görüş de Mu’tezile, Hâriciye ve Şîa tarafından savunulmuştur. Bk. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu’l-usûlü’l-hamse*, 217 vd.; Mâtürîdî, *Kitâbü’t-tevhîd*, 300 vd.; Bağdâdî, *el-Fark*, 120; Şehristânî, *el-Milel*, 1: 38.

⁹³ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü’l-İslâmiyye*, 1: 64-65.

⁹⁴ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü’l-İslâmiyye*, 1: 64.

⁹⁵ Özervarlı, *İbn Teymiyye’nin Düşünce Metodolojisi ve Kelâmcılara Eleştirisi*, 95. Ayrıca bk. Mâtürîdî, *Kitâbü’t-tevhîd*, 13-15, 221 vd.

⁹⁶ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, nşr. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2004-2010), 8: 243-244.

⁹⁷ Âyetin meali şöyledir: “Müjdeleyici ve sakındırıcı olarak peygamberler gönderdik ki, insanların peygamberlerden sonra Allah’a karşı bir bahaneleri olmasın.”

⁹⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 4: 112; a.mlf., *Kitâbü’t-tevhîd*, 225-232. Nebhânî her ne kadar kelâmcıların aklın kullanılması hususunda eleştirse de onları görüşlerine benzer bir yaklaşım sergilemiştir. Örneğin o, Allah’a iman konusunu şöyle izah etmiştir: “Allah’a imanda akıl esastır. İslâm Müslüman’a Allah’a iman etmede aklını kullanmayı vâcip kılmıştır. Müslümanı taklidi imandan nehyetmiştir. Allah’a imanda akli hakem kılmıştır. Buna göre her Müslüman tefekkür ve araştırma ile Allah’a iman etmeli, bu hususta mutlak bir hakemlik ile akli hakem kılmalıdır...Allah’ın varlığına iman akli’dir ve aklın sınırları içerisinde. Fakat Allah’ın zâtını idrak aklın sınırları dışındadır.” (Nebhânî, *Nizâmü’l-İslâm*, 8-9). Başka bir eserinde ise şu açıklamayı yapar: “Allah’ın varlığını idrak eden akıldır ve iman da akıl yoluyla olur. Onun için İslâm, iman konusunda akli kullanmayı farz kıldı ve onu Allah’ın varlığına imanda hakem kıldı. Bu nedenle Allah’ın varlığına delil, akli delildir.” (Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü’l-İslâmiyye*, 1, 35). Nebhânî aklın sınırlı oluşu ile ilgili olarak yine kelâmcıların görüşlerine paralel bir tutum sergilemiştir. Söz gelimi bu konuda özetle şunu söyler: “Allah’a iman etme hususunda insana aklını kullanması vâcip kılınmakla birlikte, insan akli bazı konularda yetersizdir, duyuların ve aklın ötesini idrak etmesi mümkün değildir.” (Nebhânî, *Nizâmü’l-İslâm*, 8). Başka bir yerde de Allah’a iman etmede akli delillerin kabul edilmesi gerektiğine, fakat melekeler, kitaplara, peygamberlere, âhirete, kaza ve kadere iman edilmesi hususunda aklın değil naklin esas alınması gerektiğine; çünkü aklın sınırlı olduğuna ve bu tür konuları tek başına bilemeyeceğine ve sadece vahyin bildirilmesi ile bilebileceğine işaret eder (Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü’l-İslâmiyye*, 1: 30-31). Onun bu tür açıklamaları göz önüne alındığında kendi içinde çelişkiye düşüğü anlaşılabilir, dolayısıyla kelâmcılara yönelik eleştirileri tutarlı ve isabetli görünmemektedir.

⁹⁹ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü’l-İslâmiyye*, 1: 65.

Nebhânî'nin kelâmcılara yönelik bu eleştirileri de haksız ve tutarsız bir eleştiri olarak görünmektedir. Zira kelâmcılar her ne kadar yoğun bir aklî istidlâl ve metafizik söylem geliştirmiş olsalar da naklin ve vahiy ile gelen bilgilerin maksat ve ruhundan uzaklaştıkları veya onları terk ettikleri düşünülemez. Çünkü onlar aklî temellendirme yaparken düşüncelerini Kur'an ve sünnetin ilkelerine dayanarak ortaya koymuşlardır. Nitekim başta Mu'tezile mensupları olmak üzere kelâmcıların büyük çoğunluğunun âyet ve hadisleri dışlamak şöyle dursun, onların doğruluğunu ve gerekliliğini ortaya koymaya çalıştıkları telif ettikleri eserlerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca onlar kullandıkları istidlâller ile dinin temel prensiplerini ispatlamayı hedef edinmişler, bu temel prensipleri bütün insanlar tarafından kabul edilen metodlarla ortaya koyup daha sistematik hale getirmeye gayret etmişlerdir. Bu sebeple kelâmcıların yaptıkları şey, nakilde lafzen yer almayan; ancak naslardaki tefekkür ve tedebbürde bulunma emirleriyle işaret edilen diğer delil ve yöntemlere yer vermekten ibarettir. Bu da vahyi veya naklî delilleri dışlamak anlamına gelmez; aksine argümanlarını güçlendirmeyi ve daha geniş çevrelere ulaştırmalarını sağlar.¹⁰⁰

Öte taraftan Nebhânî her ne kadar kelâmcıların aklî esas almakla hataya düştüklerini ifade edip, bu yönde onları suçlasa da bu eleştirilerinde kendisi de zaman zaman kelâm metoduna başvurduğu anlaşılmaktadır. Nebhânî'nin onları eleştirirken ve itikadî konuları izah ederken onlarla tartışmaya girmesi ve birtakım deliller ileri sürerek kendi görüşlerini ispatlamak için aklî yorumlarda bulunması, çeşitli istidlâllere başvurması bu görüşümüzü destekler mahiyettedir.¹⁰¹ Dolayısıyla Nebhânî de kelâmcılara yönelik eleştirilerinde bir nevi kelâm metodunu kullanmış ve bunda herhangi bir beis görmemiştir.

5.2.6. Kelâm Metodunun Filozoflara Karşı Mücadele Etmek Adına Felsefî Metod ve Konular Çerçevesinde Oluşturulması

Nebhânî, kelâmcıların araştırmalarında filozoflara olan düşmanlıklarını esas aldıklarını, metodlarını da bu çerçevede oluşturduklarını söyler. Bu çerçevede o, özellikle Mu'tezile'nin filozoflara karşı onların yöntemlerini öğrenerek kendilerine cevap vermeye çalıştıklarını; Ehl-i Sünnet ve Cebriyye'nin de Mu'tezile'ye karşı cevap verirken felsefecilerin metodunu kullandıklarını ve felsefî konularla meşgul olduklarını belirtir. Nebhânî'ye göre kelâmcılar bu hususta da hata etmişlerdir. Çünkü ona göre araştırılması gereken konular (bilgi ve varlık gibi) felsefî meseleler değil İslâmî konular olmalıydı. Yapılacak araştırmalarda da felsefî metod değil Kur'an metodu takip edilmeliydi. Onlara düşen temel görev felsefecileri veya başkalarını hasım belleyip onlara karşı mücadele etmek değil Kur'an ve hadislerin bildirdikleri hususları araştırıp anlamaya ve anlatmaya çalışmaktır. Halbuki kelâmcılar bunu yapmadılar. İslâm akidesini açıklama ve tebliğ etme yerine tartışma ve mücadele konusu haline getirdiler. Açık ve anlaşılabilir olan bu akideyi sıfâtullah konusunda olduğu gibi kelâmî problemlere dönüştürerek anlaşılabilir kıldılar.¹⁰² Bir diğer ifadeyle ona göre kelâmcılar zihnî istidlâlden öteye geçmeyen meseleleri anlaşır getirmekten daha ziyade daha da karmaşık hâle getirdiler, böylece itikadî konuları da anlaşılması güç meselelere dönüştürdüler, bu konuda şüphe ve ihtilaflara yol açtılar, cedele dayalı tartışmalarını halka indirgeyip, halkın inançlarında tereddütlerin ortaya çıkmasına neden oldular. Bu nedenle itikadî konularda onların metodları değil, Kur'an metodu kullanılmalıdır. Zira bu metod daha anlaşılır ve insan fıtratına daha uygundur.

Bunun dışında Nebhânî, kelâmcıların inanç konularına yönelik araştırmalarını İslâm'ı tebliğ etmekten daha ziyade Arapça dil bilgisi ve benzeri diğer ilimler gibi medreselerde okutulan sıradan bir ilim dalına dönüştürdüklerini de iddia eder ve bu yönde de onları eleştirir. Nebhânî'nin bu eleştirisinde dikkat çekmek istediği temel husus itikadî konuların sıradan bir ilim dalı gibi ele alınıp, üzerinde akademik çalışmalar yürütülmesidir. Bu çerçevede o, inanç konularının diğer dinî konulardan farklı olduğuna ve dinin temelini (usûlî'd-dîn) oluşturduğuna işaret eder. Çünkü ona göre İslâm'ı daha iyi anlayabilmek için hadis, fıkıh ve tefsir gibi birtakım dinî bilgileri öğrenmek câizdir. Fakat bu uygulama İslâm akidesi için câiz değildir. Bu nedenle Nebhânî, temel konusu inanç esasları olan kelâm ilmiyle meşgul olmayı câiz görmez.¹⁰³ Nitekim o, İslâmî ilimleri tasnif ederken tefsir, hadis, fıkıh, fıkıh usûlü, siyer ve İslâm tarihine yer vermiş; bu tasnife akâid ilmini veya kelâm ilmini dahil etmemiştir.¹⁰⁴ Dolayısıyla Nebhânî'ye göre kelâm âlimlerinin itikadî konularla ilgili hükümleri ve bu konudaki delilleri Kur'an ve sünnete dayanmadığı için İslâm akidesinin aslını teşkil edemez. Çünkü onlar İslâm akidesini tespit etme ve açıklamalarında âyet ve hadislerden daha ziyade aklî ve felsefî öncülleri esas alıp, görüşlerini bu esas üzerine inşa etmişlerdir.

¹⁰⁰ Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi ve Kelâmcılara Eleştirisi*, 68, 85.

¹⁰¹ Bk. Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 58-129.

¹⁰² Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 66.

¹⁰³ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 66.

¹⁰⁴ Nebhânî, *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*, 1: 285 vd.

Bu suretle onlar akaid esaslarını İslâm düşünce geleneği içinde olmayan felsefecilerin yöntemine göre tespit etmeye çalışmışlardır. Halbuki İslâm akâidesinin tespit edilmesi ve mevcut problemlerin çözülmesinde onların yapması gereken temel husus dinin temel kaynaklarını (Kur'an ve hadislerden) esas almalarıydı.¹⁰⁵

Sonuç

Takiyyüddîn el-Nebhânî tarafından 1953'te kurulan Hizbü't-Tahrîr el-İslâmî, sömürgeci ülkeler tarafından işgal edilen İslâm beldelerini özgürlüklerine kavuşturmayı ve tüm Müslümanları din ve inanç temelinde tek bir siyasî çatı altında toplamayı kendine hedef edinmiş siyasî yönü ağır basan dinî nitelikli bir oluşumdur. Uluslararası bir yapıya sahip olan bu hareket, günümüzde dünyanın birçok yerinde faaliyetlerini yoğun olarak yürütmektedir. Hareketin mensupları Müslümanlar arasında taraftar kazanabilmek, düşünce ve faaliyetlerini meşrulaştırmak için İslâm dinini referans olarak kullanmaktadırlar. Ayrıca dinde tekelci bir söylem benimsedikleri için propaganda aracı olarak kendileri gibi düşünmeyen Müslümanlara karşı tekelci, reddedici, ötekileştirici ve tekfirci bir söylem benimsemektedirler.

Kelam ilmi ile ilgili olarak; dinî ve itikadî konularda takip edilmesi gereken en doğru yolun selefin olduğunu savunan Nebhânî, müteşâbihlerin te'vil edilmesine şiddetle karşı çıkmakta; kelâm ilminin cedele, felsefî ve mantikî esaslara dayandığını gerekçe göstererek Kur'an metoduna aykırı olduğunu, bu sebeple de bu ilimle meşgul olmanın câiz olmadığını savunmaktadır. Ayrıca itikadî konularda Kur'an ve sünnet metodunun esas alınması gerektiğini önemle vurgulayan Nebhânî, kelâmcıların buna riayet etmediklerini, bu tür konuların izahında Kur'an'ı değil aklı esas aldıklarını, metodlarını ve delillerini de Yunan felsefesi ve Aristo mantığına göre oluşturduklarını, dolayısıyla Kur'an, sünnet ve selefin yolunu terk ettiklerini iddia etmekte, onlara karşı eleştirilerini de bu yönde yöneltmektedir.

Nebhânî'nin temel eleştirileri göz önüne alındığında kendi içinde çelişkiye düştüğü anlaşılmakta, dolayısıyla kelâmcılara yönelik eleştirileri tutarlı ve isabetli görünmemektedir.

Kaynakça

Ahmed, Houriya, and Hannah Stuart, *Hizb ut-Tahrir: Ideology and Strategy*. London: Civitas Institute for the Study of Civil Society, 2009.

Aydın, Ömer. "Haberî Sıfatları Anlama Yolları". *İstanbul üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999): 133-58.

Bağdâdî, Abdülkâhir. *el-Fark beyne'l-firak*. nşr. Muhammed Abdülhamid. Kahire: Metebettü Dâri't-Türâs, 2007.

Baran, Zeyno. *Hizb ut-Tahrir: İslam's Political Insurgency*. Washington: Nixon Center, 2004.

Başer, Alev Erkilet. *Ortadoğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000.

Biçer, Ramazan, *Akl ve İrade Kapısı İmam Matüridi*. İstanbul: Erdem Yay., 2018.

Commins, David. "Tağî al-Din al-Nabhani and the Islamic Liberation Party". *The Muslim World*. 81: 194-211. Hartford: Blackwell Publishers, 1991.

Cühenî, Mani Hannad. *el-Mevsû'atü'l-müeyyessere fi'l-edyân ve'l-mezâhibi'l-mu'âsıra*. Riyad: Dâru'n-Nedveti'l-Âlemiyye, 1972.

Cürceânî, Seyyid Şerîf. *Kitâbü'l-ta'rifât*. Nşr. Abdurrahman Maraşlı. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2003.

Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn. *Kitâbu'l-irşâd*. nşr. Zekeriyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995.

Çakır, Ruşen. *Âyet ve Slogan*. İstanbul: Metis Yayınları, 1990.

Demirel, Emin. *Dünyada Terör*. İstanbul: IQ Kültür ve Sanat Yayınları, 2000.

Dökmeciyan, Hrair. *Arap Dünyasında Köktencilik*. Trc. M. Karahanoğlu. İstanbul: İlke Yayınları, 1992.

Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Muhammed b. Mu'temid. *Kitâbü't-temhîdli kavâidi't-tevhîd*. Thk. Hasen Ahmed. Kahire: Dâru't-Tabakâtu'l-Muhammediyye, 1986.

Erdem, Sabri. *Te'vil Sorunu*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2009.

Eş'arî, Ebü'l-Hasen. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilafu'l-musallîn*. Nşr. Nevâf el-Cerrâh. Beyrut: Dâru Sâdır, 2006.

¹⁰⁵ Nebhânî, eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye, 1: 66 vd.

- Farouki, Suha Taji. "Hizb ut-Tahrir", *In Islamic Movements of Europe*, edited by Frank Peter and Rafael Ortega, 44-49. New York: I. B. Tauris, 2014.
- Hizmetli, Sabri. "Orta Asya'da Misyonerlik Faaliyetleri ve Zararlı Dinî Akımlar". *Orta Asya'da İslâmiçinde*, haz. Muhammet Savaş Kafkasyalı, 3: 1481-1539. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2012.
- İsfahânî, Râğıb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-İhyâ, 2002.
- Kādî Abdülcebbar, el-Hamedânî. *Şerhu'l-usûlü'l-hamse*. Nşr. Hüseyin Ebû Haşim. Beyrut:Dârü İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2001.
- Kepel, Gilles. *Peygamber ve Firavun*. Trc. İ. Bendiderya. İstanbul: Çizgi Yayınları, 1992.
- Komisyon. *Mescid-i Aksâ'dan Bir Nûrun Doğuşu*. Trc. Hizbü't-Tahrîr.yy: Hizbü't-Tahrîr Yayınları, 2007.
- Komisyon. *Hizbü't-Tahrîr*. Trc. Hizbü't-Tahrîr. Beyrut: Dârü'l-Ummah, 2010.
- Komisyon. *Anayasa Mukaddimesi 2*. Trc. Hizbü't-Tahrîr. Beyrut: Dârü'l-Ummah, 2010.
- Köse, Ali. "Hizbü't-Tahrîri'l-İslâmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 184-185. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Köz, İsmail. "Mantık Kelâm İlişkisi". *Kelâm Öğretimi Sempoiumu* içinde, ed. Ş. Ali Düzgün. 74-96. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr.*Kitâbü't-tevhîd*. Trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 2009.
- Mâtürîdî,Ebû Mansûr.*Te'vilâtü'l-Kur'ân*. Nşr. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan Yayınları, 2004-2010.
- Nebhânî, Muhammed Takıyyüddîn. *Nizâmü'l-hükm fi'l-İslâm*, nşr. Abdülkadim Zellûm, Beyrut: Hizbü't-Tahrîr Neşriyat, 2002.
- Nebhânî, Muhammed Takıyyüddîn. *Mefâhim Hizbü't-Tahrîr*.yy.:Hizbü't-TahrîrNeşriyat, 2001.
- Nebhânî, Muhammed Takıyyüddîn. *et-Tekettülü'l-hizbî*. yy.: Hizbü't-Tahrîr Neşriyat, 2001.
- Nebhânî, Muhammed Takıyyüddîn. *Nizâmü'l-İslâm*.yy.: Hizbü't-Tahrîr Neşriyat, 2001.
- Nebhânî, Muhammed Takıyyüddîn. *ed-Devletü'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dârü'l-Ümmet, 2002.
- Nebhânî, Muhammed Takıyyüddîn. *eş-Şahsiyyetü'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dârü'l-Ümmet, 2003.
- Özervarlı, Sait. *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi ve Kelâmcılara Eleştirisi*. İstanbul:İSAM Yayınları, 2008.
- Sâbûnî, Nureddîn. *Mâtürîdiyye Akaidi*.trc. Bekir Topaloğlu.Ankara: DİB Yayınları, 2005.
- Şehristânî, Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. nşr. Fehmi Muhammed. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ünlüsoy, Abdulhan. *Sözedimleri Kuramı Açısından Din Dili*. Bursa: Emin Yayınları, 2017.
- Whine, Michael, "Is Hizb ut-Tahrir Changing Strategy or Tactics?".*Center for Eurasian Policy Occasional Research Paper Series I: Hizb ut-Tahrir*. Washington: DC Hudson İnstitute 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki."İstidlâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 325-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yeken, Fethi. *Çağdaş Davet Önderleri*. Trc. Z. Eryılmaz. İstanbul: Ravza Yayınları, ts.
- Yeken, Fethi. *İslâmi Hareketin Problemleri*. Trc. B. Erdem. İstanbul: Ravza Yayınları, 1992.
- Yılmaz, Mustafa Selim, "İslami Düşünce Tarihinde Bir Anlama Biçimi Olarak Selefilik Üzerine Bir Deneme", *İnsan ve Toplum Bilimleri, Araştırmaları Dergisi* 3/3 (2014): 532-555.
- Yurdagür, Metin. "Haberî Sıfatları Anlamada Metod".*Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1984): 249-64.